

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Diplomová práce

Intuitivní svoboda Henriho Bergsona

Pardubice 2023

BcA. Ester Vrbická

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2021/2022

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **BcA. Ester Vrbická**
Osobní číslo: **H21380**
Studijní program: **N0223A100011 Filosofie**
Téma práce: **Intuitivní svoboda Henriho Bergsona**
Zadávající katedra: **Katedra filosofie a religionistiky**

Zásady pro vypracování

Tematický okruh diplomové práce se týká klíčových pojmů filozofie Henriho Bergsona, specificky se jedná o pojmy trvání, intuice a svoboda. Intuice je dle Bergsona na pomezí mezi instinktem a intelektem, tedy mezi organickou a mechanickou rovinou života. Metodu intuice Bergson používá především pro nastolení souladu mezi subjektem a objektem vnitřního poznání skutečnosti. Naše poznání života se od skutečnosti odlišuje, neboť naše poznání je produktem právě onoho života a jeho úkolem je něco jiného, než reflektivní zachycení skutečnosti. Frederic Worms ve své interpretaci poukazuje u Bergsona na dvě pojetí skutečnosti (reality), které vyplývá z Bergsonova dvojího pojetí času. Zprvé čas chápe jako trvání, zadruhé jako prostor. Toto rozlišení dvojí reality se dle Wormse netýká jen teoretické sféry života, nýbrž i praktické a tedy i toho, co znamená svobodně jednat. Pokud má intuice za úkol překonat rozdíl mezi subjektem a objektem poznání, dokáže překonat rozdíl i mezi dvěma realitami, tedy mezi trváním a prostorem? Jinak řečeno, je intuice nezbytná pro svobodné jednání? A je svobodné jednání výsledkem racionálního rozhodování? Cílem diplomové práce bude tyto otázky sledovat a pokusit se je co nejjednoznačněji vysvětlit.

Rozsah pracovní zprávy:

Rozsah grafických prací:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

Henri Bergson – Vývoj tvořivý

Henri Bergson – Svoboda a čas

Henri Bergson – Myšlení a pohyb

Henri Bergson – Smích

Henri Bergson – Dvojí pramen mravnosti a náboženství

Dr. Milič Čapek - Henri Bergson

Vedoucí diplomové práce:

prof. PhDr. Petr Horák, CSc.

Katedra filosofie a religionistiky

Datum zadání diplomové práce:

31. března 2022

Termín odevzdání diplomové práce:

15. června 2023

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.

děkan

Mgr. Ondřej Krása, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2022

Prohlašuji:

Práci s názvem *Intuitivní svoboda Henriho Bergsona* jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 15. června 2023

Ester Vrbická

Poděkování

Děkuji panu profesoru Petru Horákovi za obeznámení s filozofií Henriho Bergsona a za jeho cenné rady při vedení práce. Rovněž děkuji svému muži Ondřejovi a našim dvěma kočkám Růžence a Valentýnce za podporu a trpělivost po celou dobu studia.

Abstrakt:

Diplomová práce se zabývá otázkou intuitivní svobody francouzského filozofa Henriho Bergsona. Jejím východiskem je jednající lidská osobnost, která je nezávislá na kauzálních dějích. Svoboda pak není záležitostí determinismu či indeterminismu, ale je výrazem celé naší osobnosti. Jinými slovy je svoboda pro Bergsona faktem. Základem takto koncipované teorie svobody je pojem trvání, který Bergson používá pro označení bezprostředně prožívaného času. Předkládaná práce se proto primárně soustředí na vyložení teorie trvání, jenž je nutnou podmínkou Bergsonovy koncepce svobody.

Klíčová slova:

Bergson, svoboda, intuice, trvání, čas

Abstract (in English):

The thesis deals with the question of intuitive freedom of the French philosopher Henri Bergson. Its starting point is the acting human personality, which is independent of causal agencies. Freedom, then, is not a matter of determinism or indeterminism, but is an expression of our whole personality. In other words, for Bergson, freedom is a fact. The basis of a theory of freedom conceived in this way is the idea of duration, which Bergson uses to express immediately experienced time. The thesis therefore focuses primarily on an interpretation of the theory of duration, which is a necessary condition for Bergson's conception of freedom.

Keywords:

Bergson, freedom, intuition, duration, time

Obsah

1. Úvod	5
2. O intuici	7
2.1. Čas a svoboda.....	8
2.2. Hmota a paměť	10
2.3. Vývoj tvořivý	12
2.4. Myšlení a pohyb.....	14
2.5. Shrnutí intuice	15
3. Teorie čistého trvání	16
3.1. Kontinuita vnitřního života	17
3.2. Čisté trvání	19
3.3. Trvání a tvůrčí činnost.....	22
3.4. Kritika řeči	23
3.5. Dva aspekty já.....	24
3.6. Svoboda jako stav vědomí	27
3.7. Shrnutí Času a svobody.....	28
4. Hmota a paměť	29
4.1. Dualismus.....	29
4.2. Čisté vnímání, tělo	30
4.3. Role vnímání	32
4.4. Čistá vzpomínka – vnímání a paměť	34
4.5. Trvání hmoty	38
4.6. Nutnost a svoboda.....	47
5. Shrnutí a závěr.....	48
6. Odkazy na literaturu	50

1. Úvod

„Bergson je filozofem svobody“¹, prohlašuje v předmluvě k *Času a svobodě* o Bergsonovi Boris Jakovenko. Jak již samotný název knihy napovídá, otázka svobody je při nejmenším pro tuto Bergsonovu rannou knihu zásadním a stěžejním tématem. Na mnoha místech svých textů se Bergson věnuje otázce lidské smyslovosti, vnímání nebo dokonce poruchám duševního zdraví člověka. Věnuje se jim především kvůli tomu, aby demonstroval svůj pohled na člověka jako na jedinečnou a nezávislou osobnost. Jejím hlavním zájmem je především tvůrčí přístup k životu, jenž je projevem celé jednající osobnosti. Bergson navrhuje pohlížet na jedince novou perspektivou, která oprošťuje jedince od kauzality, chápe jej jako svébytnou osobnost a vede k jejímu plnějšímu prožívání reality. Problém svobody je podle Bergsonových vlastních slov společným pro filozofii i psychologii, což z něj dělá ideální téma pro demonstraci Bergsonovy myšlenky vzájemné spolupráce těchto dvou oborů. „Vždyť psychologie se zabývá studiem lidského ducha, nakolik užitečně funguje v praxi. Metafyzika pak není ničím jiným, než právě tímž lidským duchem snažícím se oprostít od podmínek užitečné činnosti a opět se vzchopit jako čistá tvůrčí energie,“² prohlašuje v Předmluvě *Hmoty a paměti*.

Onou novou perspektivou má být pohled na jedince jako na tvořivý proud, a který se vymyká představě o jednání člověka ve smyslu pouhého kalkulujícího rozumu. Pro tento živoucí tok Bergson zavedl termín trvání. Trvání je podle mého názoru vůdčím tématem celé Bergsonovy filozofie a domnívám se proto, že jeho pochopení je klíčové pro pochopení i ostatních pojmů, jako například intuice, svoboda, hmota vnímání nebo paměť. Z hlediska textu *Čas a svoboda* je trvání vyloženo jako princip pohledu člověka na sebe sama. Pokud na sebe pohlížíme v principu čistého trvání, svoboda se ukáže jako naše nezpochybnitelná vlastnost. V navazujícím díle *Hmota a paměť* je však trvání o něco komplikovanější a nabývá o další aspekty. Například je rozšířeno na celý hmotný svět a také u něj lze sledovat odlišné rytmy. Každé trvání člověku vlastní je pak trvání se specifickým rytmem.

¹ Bergson, H., *Čas a svoboda. O bezprostředních datech vědomí*. Přel. B. Jakovenko. Praha, Filosofia 1994; dále citováno jako *Čas a svoboda*, s. 7.

² Tamtéž, s. 12.

Cílem této práce je věnovat se otázce vztahu Bergsonova originálního konceptu svobody s dalším, pro Bergsona velmi typickým, ovšem poměrně zavádějícím termínem, jímž je intuice. Zavádějící je především kvůli své protichůdné tendenci. Na jednu stranu vyžaduje vynaložení určitého množství úsilí, které má však následně vést k uvolnění a pasivitě. Pojednání o intuici je předmětem první části této práce, kde jsem sledovala její výskyt v průběhu několika Bergsonových děl.³ Další možný výklad na téma intuice nabízí například text od Josefa Hrdličky *O intuici u Bergsona*⁴. Frederic Worms ve své interpretaci rozumí Bergsonovou intuicí způsob překonání dualismu subjektu a objektu.⁵ Otázkou tedy je, zda je intuice nezbytná pro svobodné jednání a jaký je jejich vzájemný vztah.

³ Jedná se především o díla *Čas a svoboda*, *Hmota a paměť*, *Vývoj tvořivý* a sborník *Myšlení a pohyb*.

⁴ Hrdlička, J., *O intuici u Bergsona*, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*. Praha, Oikoymenth 2003, s. 126.

⁵ Tůma, P. V., *Bergsonova filosofie ve světle dvojího smyslu života*. *Reflexe*, 33, 2007, č. 2, s. 121–127.

2. O intuici

Bergson se k intuici vyjadřuje na mnoha místech v rámci všech svých děl. Přímo ji tematizuje například v eseji *Úvod do metafyziky*, kde podává její známou charakteristiku v kontextu s tím, co je úkolem analýzy: „Intuicí zde nazýváme sympatii, již se přenášíme do nitra nějakého předmětu, abychom splynuli s tím, co je v něm jedinečného, a tedy nevyjádřitelného. Oproti tomu analýza je operace, jež převádí předmět na již známé prvky, tedy na prvky, které má tento předmět společné s jinými předměty.“⁶ Josef Hrdlička tuto pasáž komentuje slovy, že se však nejedná o definici intuice, nýbrž jen o nasměrování směrem k oblasti jejího působení. „Přísně vzato ani tady Bergson nepodává definici, neboť místo známých nebo zavedených pojmů používá slova, která by sama vyžadovala definovat.“⁷ Podobně nejasných definic můžeme u Bergsona najít celou řadu. Především kvůli tomu čtenáři Bergsonových děl nezbyvá než snaha o pochopení role intuice za pomoci kontextu, který je podle mého názoru nejvýstižnější. Stejně tak i podle Hrdličky je citovaná pasáž nakonec otázkou vztahu intuice a trvání a označuje tyto dva pojmy za dva důležité protějšky.⁸

Spíše než to, co intuice dělá nebo co znamená, je při pokusu o její porozumění příhodnější soustředit se na to, proč se Bergson její přesnou definicí vysloveně nezabývá. Sám připouští, že s volbou výrazu intuice váhal, ale žádné vhodnější slovo se mu nenabízelo.⁹ Intuice byla, jak lze předpokládat, zavedený pojem, jenž byl používán především pro označení nejasného vnitřního tušení.¹⁰ Bergson ji však uvádí do kontextu se zcela odlišnou logikou – chápe ji jako určité úsilí a aktivitu, kterou člověk musí vykonat. Původní pojetí intuice proto striktně odlišuje od toho, jak ji používá v rámci svých děl. Kvůli tomu, že Bergson nejprve vypracoval metodu filozofického postupu, pro kterou později zvolil výraz intuice, odpovídá na otázku po její definici. Definice zkrátka není potřeba, neboť plně ji lze pochopit výhradně díky kontextu.

⁶ Bergson, H., *Úvod do metafyziky*, in: *Myšlení a pohyb*, přel. J. Čapek, J. Fulka, J. Hrdlička. Praha, Mladá fronta 2003, s. 196.

⁷ Hrdlička, J., O intuici u Bergsona, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*, s. 127.

⁸ Tamtéž, s. 126.

⁹ Bergson, H., O kladení problému, in: *Myšlení a pohyb*, přel. J. Čapek, J. Fulka, J. Hrdlička. Praha, Mladá fronta 2003, s. 32.

¹⁰ Hrdlička, J., O intuici u Bergsona, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*, s.126.

V prvotině *Čas a svoboda* na pojem intuice tedy vůbec nenarazíme, respektive ne explicitně. Jak Hrdlička zmiňuje, je zde obsažena především jako určitý postoj, který by se dal vyložit jako myšlení v trvání¹¹. Tato charakteristika by však rovněž vyžadovala o něco detailnější rozbor. Je nicméně nutné brát v úvahu intuici i tam, kde není vysloveně tematizována, neboť s ní Bergson pracuje od samého začátku. Hned v následující knize „Hmota a paměť“, kde Bergson demonstruje svoji teorii čisté paměti a čistého vnímání, lze narazit na pasáže vztahující se vysloveně k aplikaci metody intuice, jenž je předmětem především čtvrté teze z poslední části knihy. Následujícím krokem je dílo *Vývoj tvořivý*, kde se intuice objevuje již jako konkrétní termín. Intuice je zde představena z širokého evolučního pohledu, který intuici doplňuje o kontext termíny intelektu a instinktu. Všechny tři termíny jsou zde uvedeny ve vzájemném vztahu jako jednotlivé schopnosti, které mají každá svůj specifický účel. Dalším je sborník esejů a přednášek *Myšlení a pohyb*, ve kterém Bergson dovršuje svoje úvahy o intuici jako o metodě myšlení a doporučuje ji také používat jako metodu i ostatním filozofům¹². V pořadí od nejstaršího textu po nejmladší bude nyní z těchto děl představen výklad intuice.

2.1. Čas a svoboda

Program první Bergsonovy knihy *Čas a svoboda* je stejně instruktivní, jako její název. Jejím výsledkem má být, jak stojí v předmluvě, rozptýlení nepřesvědčivých argumentů tradičně namítaných proti svobodě. Cesta k takovému výsledku má vést dvěma kroky – pojednání o intenzitě psychologických stavů člověka, o kterých bude řeč v další části práce, a výklad teorie čistého trvání. Jen na okraj zmíním, že teorie čistého trvání má být východiskem Bergsonovy kritiky obsažené v první části O intenzitě psychologických stavů člověka, jež je rovněž kritika převládajících názorů v tehdejší psychologii. Stručně řečeno panovalo v tehdejší psychologické oboru přesvědčení o měřitelnosti lidských prožitků ve formě intenzity. Tím je však rovněž nepřímě řečeno, že člověk podléhá kauzálním dějům, a to přesně se Bergson snažil vyvrátit.

¹¹ Tamtéž, s. 128.

¹² Bergson, H., *Myšlení a pohyb*, s. 9.

Teorie čistého trvání je výrazem plynoucího času, který je přičítán především vnitřnímu pohledu člověka na sebe samého. Pokud budeme sami sebe spatřovat podle principu dynamického a tekoucího trvání, pozvedneme svůj život z vědomého automatismu ke skutečné svobodě, jenž nám je vlastní. „Jednati svobodně značí být znovu vlastníkem sebe sama, to je umístiti se znovu v čistém trvání,“¹³ deklaruje svými slovy Bergson. Jaký je tedy původní pohled, původní stanovisko člověka, pro který je typický spíše automatismus než svoboda? Svoboda je výsledkem myšlení v trvání, automatismus je pak výsledkem myšlení v prostoru. Prostor je v Bergsonově terminologii označením pro myšlení podle principu matematické mnohosti, kde je možné provádět sčítání. Ona kritika psychologického vědního oboru mířila právě proti pohledu na člověka jako na mnohost počítků. Jádrem kritiky je především to, že vnitřní počítky člověka se podle Bergsona nedají měřit, neboť není možné je od sebe jednotlivě oddělit. Počítky, emoce, ideje a jakékoliv další vnitřní stavy člověka se vzájemně pronikají.¹⁴

Čas jako trvání je tedy podle Bergsona spíše časem prožívaným, kdežto prostor je označení pro čas měřitelný, matematický, který nám ubíhá na hodinkách všem stejně rychle. Prostorový čas by měl pak být symbolickým a konkrétním zobrazením času prožívaného, který má spíše abstraktní povahu. „Vědomí, trápeno neuhastitelným přáním rozlišovati, dosazuje symbol za realitu nebo vnímá realitu jen skrze symbol,“¹⁵ shrnuje Bergson poměrně dramatickým tónem. Toto rozlišení Bergson analogicky používá na mnoha dalších místech svých textů. Pro příklad jsem z *Času a svobody* vybrala pasáž, kde v tomto smyslu uvažuje o dvou aspektech osobnosti. Rozlišuje tak v člověku dvě podoby Já.

Prvním je Já povrchní, díky kterému jsme schopni jednat a funguje podle principu prostoru. „Jedním slovem, naše Já dotýká se vnějšího světa svým povrchem a naše sukcesivní počítky, třebaže splývají, podržují něco z reciproční exteriority, která objektivně charakterizuje jejich příčiny; a právě proto náš povrchní psychický život se vyvíjí v homogenním prostoru, aniž by nás tento způsob představování stál jakoukoli velkou námahu.“¹⁶ Druhé Já je jeho protějškem podle principu trvání a Bergson ho označuje za Já vnitřní. „...naše vnitřní Já, to, které cítí a má vášně, to, které rozvažuje

¹³ Bergson, H., *Čas a svoboda*. s. 125.

¹⁴ Tamtéž, s. 21.

¹⁵ Tamtéž, s. 74.

¹⁶ Tamtéž, s. 73.

a se rozhoduje, jest silou, jejíž stavy a modifikace se intimně pronikají a podléhají hluboké změně, jakmile je od sebe oddělujeme, aby se vyvíjely v prostoru.“¹⁷

Neznamená to však, že by Bergson považoval člověka za rozpolceného do dvou odlišných osobností. Řešením je jejich společný jmenovatel ve formě stejného trvání. „Ježto však toto hlubší já není než jedna a táž osobnost s já povrchním, zdají se trvati týmž způsobem.“¹⁸ Domnívám se, že v *Času a svobodě* Bergson pojímá intuici právě jako názor vnitřního Já, které existuje v podobě trvání. Dva aspekty Já odpovídají dvěma druhům kontaktu naší osobnosti s realitou. Já, které bylo nazváno jako vnitřní, je dle Bergsona v bezprostředním kontaktu s trváním. Já symbolické je pak jeho interpretací, jeho konkrétním zhmotněním. Intuice z hlediska *Času a svobody* by pak měla být prožívanou skutečností tohoto vnitřního Já.

2.2. Hmota a paměť

V následující knize *Hmota a paměť* se Bergson rozhodl do svého výkladu zahrnout i pasáž, kde intuici již vysloveně zmiňuje. Intuicí zde označuje metodu, kterou implicitně následoval už v *Čase a svobodě*, jako i v právě představované *Hmotě a paměti*. V případě *Hmoty a paměti* je však již mnohem více přímočarý a používání intuice ohlašuje jako metodický postup. Přímou prohlašuje, že se čistou intuicí míní „obecný metodický princip, kterým bychom se chtěli řídit.“¹⁹

Za zmínku stojí především další krátký popis této metody k následování, ve kterém, je vidno rovněž i sepjetí intuice s trváním. „Čistá intuice, ať už vnější nebo vnitřní, je intuicí nerozdělené souvislosti, kterou rozkládáme na členy ležící vedle sebe, odpovídající jednou samostatným slovům, jindy nezávislým předmětům. Ovšem právě proto, že jsme takto přerušili jednotu naší původní intuice, cítíme posléze potřebu spojovat oddělené členy poutem, které nutně bude jen vnější a dodatečně připojené. Živou jednotu, plynoucí

¹⁷ Tamtéž, s. 73.

¹⁸ Tamtéž, s. 73.

¹⁹ Bergson, H., *Hmota a paměť. Esej o vztahu těla k duchu*. přel. A. Beguivin. Praha, Oikoymenth 2003; dále citováno jako *Hmota a paměť*, s. 136.

z vnitřní souvislosti, nahrazujeme umělou jednotou prázdného rámce, neživého jako členy, které udržuje ve spojení.“²⁰

Je možné si povšimnout, že Bergson zde proti sobě staví intuici v podobě nerozdělené souvislosti a následně v podobě rozdělení do jednotlivých členů. Podobně, jako tomu bylo i v části o intuici v *Času a svobodě*, zde jde především o rozdělení podle principu času a prostoru. Čas jako trvání je nerozdělená souvislost a skutečnost se skrze něj jeví jako kontinuální. Podoba intuice rozdělené do jednotlivých členů je převedením její původní podoby do prostorových prvků, jenž jsou si vzájemně vnější.

Intuice má tedy umožnit bezprostřední pohled na realitu, ke kterému se Bergson radí uchýlit, a kde je podle něj možné nalézt pravou žitou skutečnost. Běžně nám je tato skutečnost zakryta praktickými potřebami, které jsme na denní bázi nuceni uspokojovat. Podle Bergsona je nutné překonat tendenci našich praktických potřeb a vrátit se k původní kontinuální jednotě, jenž v sobě skýtá onu pravou žitou skutečnost. Bergsonovými slovy řečeno je potřeba: „Hledat zkušenost u jejího pramene, či spíše před oním rozhodujícím obratem, kde se stáčí směrem k užitečnosti pro nás, aby se stala v pravém slova smyslu zkušeností lidskou.“²¹ To, čím zde Bergson míní obratem, je právě přechod od bezprostředního k užitečnému. Stejně tak je možné se obrátit od užitečného k bezprostřednímu.

Intuice je tedy způsob myšlení, díky kterému se přenášíme do vnitřní souvislosti dění a jenž má charakter trvání. Jeho plynutí je souvislé a změny stavů v něm probíhají neznatelně, organicky a bez možnosti uvidět mezi nimi jasné ohraničení a oddělit tak jeden od druhého. Tímto způsobem si Bergson představuje reálně prožívanou souvislost skutečnosti. Jak již však víme, tato souvislá zkušenost je pro potřeby běžného neboli užitečného poznání však rozkouskovaná do podoby nezávislých předmětů. Na základě tohoto rozlišení Bergson formuluje princip, kterému intuice svým záměrem vyhovuje. „Princip této metody vlastně spočívá pouze v rozlišování, zda jde o pohled běžného či užitečného poznání, anebo poznání pravdivého.“²²

²⁰ Bergson, H., *Hmota a paměť*, s. 136.

²¹ Tamtéž, s. 137.

²² Tamtéž, s. 138.

2.3. Vývoj tvořivý

V tomto díle, které navazuje na *Hmotu a paměť* a dále rozvíjí její pojetí intuice, se s intuicí setkáváme již v podobě konkrétního termínu. Dalším krokem, který má vést k upřesnění intuice jako propracované metody, je uvedení její role do vztahu s dalšími lidskými mohutnostmi. Konkrétně se jedná o instinkt, jenž je schopností, která člověku umožňuje věci prožívat a zachovávat si plnost těchto prožitků. Druhým je intelekt, díky němuž provádíme praktické úkony. Jeho hlavním přínosem je výběr prostředků k dosažení určitého cíle. Významnou charakteristikou těchto dvou schopností je jejich vzájemná protikladnost. Zatímco instinkt je zaměřen směrem na život, předmětem intelektu je neživá hmota.

Kromě toho, že jsou intelekt a instinkt zaměřeny každý jiným směrem, je v díle *Vývoj tvořivý* možné nalézt celou řadu jejich dalších zaměření. Pro současný výklad postačí soustředit se na tyto charakteristiky selektivně, a to zejména podle jejich významnosti vzhledem k předmětu této části – intuici, která by se měla nacházet někde na pomezí instinktu a intelektu.

Při zamyšlení se nad tím, co je to instinkt, se Bergson nejprve pozastavuje nad rozporuplnými vědeckými teoriemi, které se v jeho pojetí vůbec neshodují, ba se dokonce vzájemně kritizují. Zmiňuje například pojetí instinktu z hlediska, kdy je považován za „pokleslý“ intelekt anebo je považován za zcela mechanický návyk.²³ Obě vysvětlení se opírají o vědecké teorie, které se však soustředí pouze na určitý výsek a na otázku instinktu se pohlíží pouze z určité perspektivy. Tato perspektiva však může být jednoduše vyvrácena vysvětlením z perspektivy jiné. Kritika teorie o instinktu jako nízkého intelektu by mohla argumentovat tím, že intelekt není jediná schopnost poznávání a kritika druhého uvedeného hlediska, tedy čistého mechanismu zase tak, že podstata instinktu nespočívá v jeho schopnosti čisté reflexe.

Nástrojem vědeckých teorií, jako jsou ty uvedené výše, je zase práce našeho intelektu. V Bergsonově pojetí je jeho hlavním zájmem, jak již zaznělo výše, praktický přístup k životu, a to za účelem jeho uchování. Hledá prostředky pro zajištění života, zaměřuje

²³ Bergson, H., *Vývoj tvořivý*. Přel. F. Pelikán – F. Žákavec. Praha, Jan Laichner 1919, s. 242.

se na dosažení optimální cesty k cíli, jímž je život. I přes to se pomocí intelektu nejsme schopni ponořit do samotného jádra života, či do bezprostředního životního pohybu. Intelekt má schopnost k němu jen směřovat a poukazovat. „Pomocí svého díla, vědy, odhalí nám intelekt stále úplněji a úplněji tajemství fyzikálních pochodů; o životě však podává a též míní podávati jen překlad v pojmech neživého. Točí se kol dokola, snímaje největší možná počet ohledů z tohoto předmětu, jež přitahuje k sobě, místo aby vcházel k němu.“²⁴

Co tedy znamená, že intuice se nachází mezi mohutností intelektu a instinktu? Intuice je schopnost, jejímž cílem je poznávat samotný život, který má povahu trvání. „Do samotného nitra života zavedla by nás však intuice, řekl bych instinkt, který se stal nezištným, sebe sama vědomým a schopným reflektovati o svém předmětu i nekonečně jej rozšířiti.“²⁵ Ani intelekt a ani instinkt nejsou schopny poznat život v jeho pravé podstatě. Intelekt se příliš soustředí na sledování jednotlivých cílů a na jejich dosažení, než aby byl schopen nahlédnout život jako pohyb, jako trvání. Instinkt je zase příliš bezprostřední a postrádá schopnost sama sebe reflektovat. Intuici proto lze chápat jako posun na nějaké škále, která vede od instinktu směrem k intelektu. Instinkt není oproti intuici schopen sebereflexe, které je zase schopen intelekt. Intuice je proto blízká instinktu díky prožívání skutečnosti, ale díky intelektu se rozšiřuje o další část, kterou je sebereflexe.

²⁴ Bergson, H., *Vývoj tvořivý*. s. 243.

²⁵ Tamtéž, s. 243.

2.4. Myšlení a pohyb

Sborník *Myšlení a pohyb* představuje další a pro tento výklad i poslední fázi vývoje pojmu intuice. Bergson se k ní zde již explicitně odkazuje jako k propracované metodě.²⁶ Metoda intuice, jak shrnuje svými slovy Josef Hrdlička, by pak spočívala v následujícím aktu: „Intuitivní metoda znamená neustálé překračování intelektu a jeho jasného poznání, ale také do sebe analytickou práci intelektu zahrnuje. Metoda tedy potom má dvě fáze: nezbytnou analytickou část, v níž se uplatňuje práce intelektu, a intuitivní překročení analýzy.“²⁷ Uvedená citace se vztahuje k pojmovému rozlišení, které bylo nastíněno ve výkladu týkajícího se *Vývoje tvořivého* a dále jej rozšiřuje. Konkrétně se zde objevuje analýza, jenž je nástrojem intelektu a jenž vede k evidentnímu čili jasnému poznání, bez kterého by intuice nemohla probíhat. Bergson dokonce říká, že intuici je možné sdělovat jenom za pomoci intelektu.²⁸

I přes významnou provázanost obou metod (analýzy i intuice) je nezbytné rozlišovat jejich záměr, který je zcela odlišný. Pro akt intuice je analýza nezbytnou součástí a co víc, je dokonce sdělitelná jenom díky analýze, ale bylo by mylné se domnívat, že intuice není nic jiného než součet několika analýz dohromady. V závěru svého textu *Úvod do metafyziky* se Bergson ke vztahu intuice a analýzy vyjadřuje následovně: „Ale i když k metafyzické intuici můžeme dospět jediné díky věcným poznatkům, přece je něčím docela jiným než shrnutím či syntézou těchto poznatků. Odlišuje se od ní, jako se odlišuje hybný impulz od cesty, jíž prochází pohybující se těleso, či jako se odlišuje napětí pružiny od viditelných pohybů kyvadla.“²⁹ Analýza poskytuje, jak bylo naznačeno i v předchozí části o intelektu a instinktu, určité rámce, či schematické obrazy skutečnosti, které však samy o sobě dobře slouží k praktickému účelu našeho působení ve světě. Intuice je potom úsilím o překročení těchto rámců, ale rovněž je díky nim možná.

²⁶ Bergson, H., O kladení problému, in: *Myšlení a pohyb*, s. 32.

²⁷ Hrdlička, J., O intuici u Bergsona, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*, s. 135.

²⁸ Bergson, H., O kladení problému, in: *Myšlení a pohyb*, s. 48.

²⁹ Bergson, H., Úvod do metafyziky, in: *Myšlení a pohyb*, s. 220

2.5. Shrnutí intuice

Pokusila jsem se alespoň rámcově představit způsob intuitivního myšlení, ke kterému Bergson ve svých textech mnohokrát odkazuje. Bergson ve všech svých textech čtenáře k takovému myšlení rovněž i neustále pobízí. Bylo by krátkozraké na závěr části o intuici uvažovat o jejím přínosu, či se snažit zodpovědět otázku jaký je její účel, neboť taková otázka je, jak je nyní již zřejmé, záležitostí analyticky a prakticky uvažujícího intelektu. Dalo by se říci, že myslet intuitivně znamená naopak překonat tyto sklony a ponechat si určitou otevřenost. Paradoxním aspektem této otevřenosti je ovšem i nezbytné úsilí naší vůle. Z přirozenosti je pro nás jednodušší, a to nejen v myšlení, vybrat si přímou cestu k cíli, kterou nám velí zvolit náš intelekt. Vidina cíle je mnohdy dostatečně přesvědčivá. Intuice nás naopak povede spíše oklikou jakoby více do neznáma, a přitom nám otevírá možnost objevit i něco nečekaného.

3. Teorie čistého trvání

Následující část bude věnována výkladu teorie času, a to zejména v dílech *Čas a svoboda* a *Hmota a paměť*. Oba tyto texty se teorii času věnují – nejprve ve formě čistého trvání, které je později rozšířené na celý hmotný svět. V *Čase a svobodě* je trvání představené zejména v rámci lidského prožívání. S tím souvisí i další centrální motiv, totiž problém svobody, který z teorie trvání vychází. Na základě této souvislosti je možné říci, že svoboda je v *Čase a svobodě* rovněž chápána jako prožitek. Respektive se jedná o názor, že pokud sami sebe nahlížíme jako čisté trvání, naše svoboda se nám pak ukáže jako faktická. Bergson se k otázce svobody dostává teprve díky tomu, že představil svoji teorii času neboli teorii čistého trvání. Trvání by se dalo rovněž označit za reálný čas a může být nahlíženo jen v prožitku. Rovněž je přímým protikladem prostoru, který má povahu činit z reality statický nehybný objekt. Prostor je pouhým odrazem, či reprezentací čistého trvání. Pavel Kouba ve své interpretaci vztah prostoru a trvání schematizuje a zobecňuje na vztah mezi jedinečností a opakováním, který lze sledovat ve všech Bergsonových textech. „Tento vztah byl tradičně chápán jako protiklad mezi jedinečností, kterou zprostředkuje smyslový názor, a obecností, jež je produktem rozumu. Bergson jejich vztah výrazně proměnil tím, že heterogenní jedinečnost přiřkl času, zatímco homogenní diskontinuitu, umožňující opakování, spojil s prostorem.“³⁰ Samotný text *Čas a svoboda* je sestaven ze tří částí – v první části je hlavním cílem ukázat, že vnitřní počítky člověka nejsou měřitelné. Druhá část je věnována výkladu stěžejního tématu, jímž je čisté trvání. Poslední část pojednává o důsledcích předchozích částí a uvažuje je na poli svobody.

První kapitola je věnována problému intenzity (vědomí, vjemů, citů, vášní –všechny procesy odehrávající se v rámci vnitřního života člověka). Bergsonův text *Čas a svoboda* je od začátku do konce citelně protknut jeho kritikou východisek tehdejší psychologie. Z jejích poznatků vyplývá, že obsahy vědomí člověka jsou měřitelné. Znamená to tedy i to, že se projevují v různých intenzitách a v jejích násobcích. Důvod je vcelku jednoduchý, totiž dosáhnout vědecké evidence. Bergson se však zastává názoru, že člověk je něco více než syntéza prožitků. Vnitřní stavy jsou podle Bergsona mnohem komplikovanější, jak se ostatně sami přesvědčíme zejména při výkladu paměti a vnímání v textu *Hmota a paměť*. V první knize se věnuje především důslednému rozlišování

³⁰ Kouba, P., Pohyb mezi časem a prostorem, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*. Praha, Oikoyemenh 2003, s. 91.

kvality a kvantity, trvání a rozprostraněnosti. „Proto, čím více sestupujeme do hloubek vědomí, tím méně máme práva zacházeti s fakty psychologickými jako s věcmi, vedle sebe položenými. Zde však máme co činit spíše se změnou kvality než velikostí“³¹ Rovněž dodává, že i z hlediska zdravého rozumu je tato skutečnost neproblematická, tedy že se v běžném jazyce o počítáních hovoří v mezích více – méně. Nicméně, i přes zdánlivou samozřejmost uchopení otázky obsahů vědomí způsobem, jak to činí dobová psychologie, je Bergson přesvědčen, že se jedná o mylnou teorii. Situace, kdy se onen rozdíl větší – menší intenzity prodlužuje do oboru subjektivních faktů a nerozprostraněných věcí, což byla praktika psychologie, je dle Bergsona však problematickým bodem, vůči kterému se vymezuje.

3.1. Kontinuita vnitřního života

Kritika, kterou Bergson na účet intenzity provádí, je mířena především vůči tendenci hovořit o obsazích vědomí v souvislosti s jejich měřitelností. Bergson proto provádí velice detailní úvahu o hlubokých psychologických stavech člověka, jejímž cílem je vyloučit kvantitu (to znamená veličinu, kterou lze matematicky změřit) jako hledisko vypovídající o skutečnosti vnitřního života jedince. Za tímto účelem Bergson uvádí dvě hlediska, která se mohou zdánlivě obě jevit jako měřitelné kvantitativně, ale je nutné rozlišovat, zda hovoříme o narůstající kvantitě, či o kvalitativní změně. První hledisko je početně narůstající a měřitelná kvantita a druhá je kvantita intenzivní, která není měřitelná matematicky, ani pokud je ve formě narůstající intenzity. Tato dvě hlediska musejí být striktně rozlišována, neboť každé má svou vlastní podstatu a svůj vlastní význam. Zatímco kvantita se vyznačuje sčítáním opakujících se prvků, kvalita si i při narůstajícím množství prvků zachovává určitou jedinečnost. Rovněž by se dalo říci, že kvalita a kvantita každá narůstá jiným způsobem. Neplatí mezi nimi totiž úměra, že čím větší kvantita, tím větší kvalita.

Výtka mířená proti tehdejší psychologii spočívala v tom, že tato dvě hlediska nerozlišuje. Intenzita vnitřních stavů člověka není chápána jako kvalitativní změna, ale jako narůstající počet postupné řady emocí jedné za druhou. Kvalitativní intenzita je výkladově přizpůsobena počitatelné kvantitě a opomíjí se její povahová odlišnost od

³¹ Bergson, H., *Čas a svoboda*. s. 16.

kvantity. Výklad obou těchto veličin pak probíhá na stejném poli, jímž je matematická měřitelnost, kde si však intenzita počitků nezachovává svoji vlastní povahu, neboť je převedena na jinou veličinu.

Analogicky stejnou kritiku Bergson předvádí i při úvaze o kinetické teorii. Ta se snaží vysvětlit zjevné a smyslové kvality těles za pomoci předem stanoveného zkoumání jejich jednotlivých částí, pomocí kterých je pak vysvětluje. V důsledku to vypadá tak, uvádí Bergson, že „... za intenzivnějším tónem hádáme širší vibraci, šířící se v klíně otřeseného prostředí ...“ To, s čím pak skončíme je sice „přesný, ale přece zmateně vnímaný matematický vztah“. Z hlediska našeho vědomí, pro které je podstatné to, co se skutečně děje, nikoliv to, jak si to interpretujeme, není žádné z uvedených východisek dobrým řešením. Důvodem je následující Bergsonovo tvrzení: „Neboť je možné, že intenzita počitku svědčí o větší nebo menší práci našeho organismu, leč vědomím je nám dán právě počitek a nikoli tato mechanická práce.“³²

Nyní je jasnější, že otázka měřitelnosti vnitřních počitků člověka, přesnost jejich měření či způsob tohoto měření, je jen jednou ze špatně položených otázek, které dále generují smysl postrádající problémy. Pokud by bylo vnitřní počitky možné měřit z hlediska jejich intenzity, znamenalo by to předpokládat jejich neměnnost v čase. Pokud bychom takto uvažovali o konkrétním počitku, například ve formě nějaké silné emoce, znamenalo by to uvažovat o každém jednotlivém počitku v jejich vzájemné izolaci, jako by se nejprve skrýval již hotový ve skrytu našeho vědomí a následně by se na základě nějakého impulsu začal zvětšovat.

Předpoklad tehdejší psychologie o měřitelnosti vnitřních stavů Bergson považuje za mýlku. Tato tendence totiž vyplývá z touhy po jasném ozřejmění našich vnitřních stavů, což předpokládá jejich vzájemnou izolovanost. Jde podle něj o touhu našeho reflektovaného vědomí po jasnosti a evidenci. Uvažovat v intenzitách nám sice umožňuje odstupňovat jednotlivé fáze, ale zároveň se dopouštíme převedení pravé povahy počitku na něco, čím tento počitek není. Oč běží, hovoří-li se o intenzitě, jsou různé fáze v pokroku počitku (či estetického citu), které ale dle Bergsona odpovídají spíše rozdílům stavu nebo povahy tohoto citu než jeho stupňovitosti. Pokud by byl stupeň citu zásadnější

³² Bergson, H., *Čas a svoboda*, s. 15.

než jeho povaha, v níž jsou přimíchány i city minulé, neměli bychom pak možnost hovořit o hloubce citů. „Ale většina emocí je těhotná tisícem počitků, citů nebo idejí, které je pronikají. Je tudíž každá jedinečným stavem svého druhu, nedefinovatelným a zdá se, že by musel být znovu prožít život toho, kdo jej zažíval, aby tento stav byl obsáhnut ve své složité původnosti.“³³

Vnitřní život je ve své vlastní podstatě nedělitelným kontinuem. I kdybychom se snažili přesně definovat jednotlivé jeho stavy a ty následně odstupňovali za pomoci intenzity, nepodaří se nám prostřednictvím jednotlivých segmentů popsat celek, jímž vnitřní prožívaný život je. Vnitřní počitky tedy nejsou měřitelné, a to ani v případě, jsou-li převedeny do formy intenzity, neboť pak už neměříme samotné počitky, ale jen jednu jejich podobu v určitém stavu. Tento stav, který je jedním z mnoha stavů jednoho počitku, nemůže vypovědět nic o celku, jehož je tento jeden stav součástí.

3.2. Čisté trvání

Bergson se ve svém výkladu o čase věnuje nejprve kritice intenzity počitků, neboť si tím připravuje půdu pro koncepci prožívaného času neboli trvání. Tvrdit, že emoce a počitky jsou z hlediska intenzity měřitelné, by znamenalo vytrhávat je z kontextu duševního života člověka. Bergsonovou snahou je naopak ponechat je v oblasti lidského ducha, či jinak řečeno v oblasti vnitřního pohybu člověka, kde probíhají živě, aktuálně, bezprostředně a zachovávají si svou podstatu. Kdybychom přistoupili na koncepci vnitřních počitků ve smyslu objektů, které lze změřit a popsat směsí různých definic, založených na různých výzkumných hlediscích, dostali bychom při nejlepší obraznou představu skutečného počitku. Tento obraz by pak sice ukazoval směrem, kde leží jeho originální zdrojový materiál, ale zároveň by od něj odváděl a strhával pozornost na to, jakým způsobem tento originál interpretuje. V konečném důsledku by nakonec byl samotný originál nahrazen touto jeho interpretací a ta by sama byla vydávána za originál.

„Připustiti, že duševní děje mají větší či menší intenzitu,“ říká Milíč Čapek, „znamená použití na ně vztahů kvantitativních a tím – jak se snaží Bergson dokázati – i vztahů

³³ Bergson, H., *Čas a svoboda*. s. 21.

prostorových.“³⁴ Prostor je pro Bergsona protikladným hlediskem prožitku času, které nazývá trváním. Prostor na rozdíl od duševních prožitků nám dává možnost jeho obsahy měřit, zkoumat, vzájemně porovnávat a vyhodnocovat. Je to dáno především díky tomu, že prostor je určen pro vše mezi lidmi sdílené. V zásadě disponuje praktickou funkcí spočívající v uchovávání a s tím související předávání a přebírání věcí či informací. Dalo by se říci, že se jedná o prostředí pro předávání lidských zkušeností. Prostor je zároveň i doménou, v níž existují výlučně objekty, které na rozdíl od počitků lze klást vedle sebe a jednotlivě je zkoumat. Prostor reprezentuje hledisko světa, kde vidíme pevné a od sebe rozlišitelné objekty, jenž které lze měřit, vážit, vyhodnocovat. Trvání se na druhou stranu týká světa kontinuální vnitřní změny, která není evidentní.

Zaměňování prostoru a času zapříčinilo mnoho nedorozumění a historicky vytvářelo nespočet nesprávně položených problémů a otázek, jako je například právě problém intenzity vnitřních počitků. Měření předpokládá, jak bylo naznačeno výše, existenci samostatných jednotlivých stavů, které je možné odděleně zkoumat a vyhodnocovat, a které následují po sobě jeden za druhým. Prostředí, které umožňuje provést měřicí operaci či součet těchto stavů Bergson nazývá prostorem, který je svými vlastnostmi dedikován k početním operacím čili kvantifikaci. Tato jeho schopnost rovněž předpokládá, že všechny elementy zahrnuté do součtu jsou stejné, tudíž homogenní povahy a jsou to elementy, které je možné přirovnat k číslům. Oproti tomu hovoří Bergson v souvislosti s počitky ve smyslu čisté kvality, která s číslem nemá žádnou podobnost. Tato kvalita je určitým druhem mnohosti, ale zcela odlišným od mnohosti číselné. Jde o mnohost ve smyslu heterogenity, tedy povahové rozmanitosti, která spíše odpovídá určitému množství počitků, ale nikoliv počtu jednotlivých stavů. Neurčité kvalitativní množství počitků je možné od sebe rozeznat jedině za pomoci analýzy, jenž je ovšem nástrojem prostoru. K tomuto Bergson dodává: „... kvalita viděna skrze rozprostraněnost, stává se tato kvalita v jistém smyslu kvantitou, jsouc nazývána intenzitou.“³⁵

Zaměňování kvality a kvantity dle Bergsona vytváří iluzi, jenž spočívá v dělení souvislého a prožívaného vnitřního života na oddělené nehybné segmenty podle pravidel prostoru. Mezi trváním a prostorem je podstatný rozdíl a každý z nich dává základ odlišné

³⁴ Čapek, M., *Henri Bergson*, s. 14

³⁵ Bergson, H., *Čas a svoboda*, s. 56.

koncepti různých řádů. „Třeba říci, že známe dvě reality různého řádu, jednu heterogenní, realitu smyslových kvalit, a druhou homogenní, jež je prostor.“³⁶

Čas chápaný podle principu prostoru by bylo možné si představit jako časovou osu, která se skládá z jednotlivých a povahově stejných momentů jdoucích za sebou. Na rozdíl od skutečného času je obraz přímky homogenních sukcesivních momentů jen jeho zobrazením či symbolickou podobou. Skutečný čas, jenž má povahu trvání, není možné napřímít do kvalitativně neměnné podoby, která se skládá ze stejně velkých dílů a vykazuje stále stejnou šíři, délku. Ve výsledku je homogenní čas sice praktickou a užitečnou pomůckou, ale rovněž také zakrývá reálný čas jako trvání. Bergson se k otázce homogenity v trvání vyjadřuje s nekompromisní radikalitou: „...necht' nám stačí, že jsme ukázali, že od tohoto okamžiku, kdy se trvání připisuje nejmenší homogenita, zavádí se do něho pokradmu prostor.“³⁷ Ve výsledku je však třeba dělat mezi principem času a prostorem významný rozdíl. Pokud nedbáme rozdílnosti povah trvání a prostoru a podléháme pouze na deskriptivním principu, jenž nám umožňuje prostor, přicházíme tak o významnou část aspektů podílejících se na vytváření reality.

Výsledkem je, že Bergson chápe čas dvojím způsobem – jednak jako prožívané trvání a jednak jako dělitelný prostor. Trvání je souborem heterogenní mnohosti, která není matematicky měřitelná. Čas je z hlediska trvání nedělitelné kontinuum, na kterém neexistuje dělicí bod označující předěl mezi historií a současností. „Co je trvání uvnitř nás? Kvalitativní mnohost bez podobnosti s číslem; organický vývoj, který přeci není rostoucí kvantitou; čirá heterogenita, jejímž klíně neexistují rozdílné kvality.

³⁶ Bergson, H., *Čas a svoboda*, s. 60.

³⁷ Tamtéž, s. 63.

3.3. Trvání a tvůrčí činnost

V poslední části knihy *Čas a svoboda* Bergson představuje důsledky své teorie času na otázce determinismu člověka a přichází se svojí koncepcí svobody. Základem teorie svobody je nedílná duševní kontinuita, ve které nevyčleňujeme náš momentální stav od stavů předchozích. V tomto momentu si již můžeme všimnout podílu paměti, jejímž úkolem je právě pronikání minulosti do přítomného jednání. Detailněji bude role paměti vyložena v části věnované Hmotě a paměti. Duševní dění pojaté z hlediska bergsonismu je oponentem přesvědčení tehdejší psychologie, která měla tendenci s počítky lidského vědomí zacházet podle pravidel prostorového dělení. Předpokladem psychologie bylo, že psychologický stav má přesné kontury stejně jako je mají i částice hmotného světa, což je výsledkem mechanistického pojetí lidského vědomí. Duševní život by pak měl podobu shluku psychologických stavů. Jejich změny by probíhaly jako střídání jednotlivě oddělených počítků, z nichž každý reprezentuje odlišný stav. Bergson ovšem chápal změnu v rámci duševního dění zásadně odlišným způsobem. Toto dění má charakter trvání a dal by se označit za dynamické pojetí lidského vědomí.

Namísto změny ve smyslu střídání nekonečného množství krátkých nesouvisajících stavů, se jednotný a kontinuální duševní stav skutečně mění jedině na základě hlediska kvality. Tato skutečná kvalitativní změna má mnohem hlubší a zároveň stabilnější povahu než pojetí změny ve formě střídání, jak se k této otázce běžně v asociativní psychologii přistupovalo. „Duševní stav mění se pouhou okolností, že trvá“³⁸ shrnuje Bergsonův interpret Milíč Čapek. Koncepce homogenního času se v porovnání s trváním zdá snad až příliš komplikovaná. Trvání označuje reálný prožitek času a vystihuje podstatu duševního děje, který je plynulou změnou, kterou, aniž by byla narušena její kontinuita a plynulost, nelze nahradit žádnou sebeobsáhlejší množinou poloh. Do oblasti duševního dění rovněž náleží veškerá tvůrčí činnost, která podléhá stejnému charakteru jako trvání. Stejně, jako lidský duch není jen souborem emocí, ani jakákoliv tvůrčí činnost je rovněž víc než jen souborem znalostí. Umělcův obraz je více než jen soubor tahů štětcem. Skladba je více než jen soubor not. Kniha je více než soubor slov.

³⁸ Čapek, M., *Henri Bergson*. Praha, Nakladatelské družstvo Máje 1939., s. 16.

Milíč Čapek k tématu tvůrčí činnosti zmiňuje právě příklad s melodií, na níž si lze velice snadno představit podstatu trvání.³⁹ Melodie je, stejně jako naše vnitřní trvání, kvalitativní mnohostí, která nemá nic podobného s prostorovým dělením. Ovšem i přes to víme, že celek melodie nebo hudební skladby je sestaven z jednotlivých tónů, akordů a pomlk, které musí hudebník na svém nástroji jednotlivě odehrát. My však nevnímáme každý tón zvlášť, ale slyšíme je zahrát v harmonickém celku jako jednu skladbu. Milíč Čapek rovněž podotýká důležitou vlastnost, kterou hudební skladba má, a to že neexistuje naráz. Zahrát skladbu znamená postupně ji rozvíjet, nechat zaznít všechny její tóny do melodického celku. Vzniká a rozvíjí se, ale rovněž se i ztrácí ze zřetele, přičemž všechny tóny jako by stále zůstávaly obsaženy v tónech následujících. V každém okamžiku přistupuje nový tón, který splývá s dozníváním tónů předešlých a naznačuje příchod tónů následujících. Každý tón i pomlka dává vzniknout celé skladbě. Co je dáno najednou je statický, prostorový symbol – v případě melodie by jím byl notový zápis.

3.4. Kritika řeči

Řeč je jedním ze symbolů prostoru, které Bergson podrobuje kritice. Jeho cílem je názorně předvést rozdíl mezi prostorem a trváním, jenž je fundamentálním pro pochopení jeho koncepce svobody. Je rovněž nutné si povšimnout, do jakého vzájemného vztahu Bergson trvání a prostor dává. V celém díle *Čas a svoboda* zůstává věrný přísnému rozdělení těchto dvou domén, což se v následujícím díle *Hmota a paměť*, které pojednává o vztahu těla a ducha, snaží naopak částečně potlačit. Čisté trvání a prostor je tedy nutné uvažovat jako dvě ideální a krajní formy reality. Zcela zjednodušeně by se dalo říci, že v určitém smyslu se paradoxně jedná o jakési symbolické zobrazení dvou forem reality. Bergson je od sebe sice radikálně odděluje, ale zároveň si je vědom i jisté umělosti, kterou s sebou tento počin nese. Ve skutečnosti si je vědom, že obsahují souvislosti, které od sebe nejde úplně oddělit, avšak v *Čase a svobodě* tento problém nezohledňuje. Pavel Kouba shrnuje Bergsonův úkol v *Čase a svobodě* následovně: „Bergson si uvědomuje, že časové a prostorové fenomény běžné každodenní zkušenosti jsou založeny na smíšení

³⁹ Čapek, M., *Henri Bergson*, s. 26.

obou „realit“... Za svůj hlavní úkol považuje odstranění této konfúze, očistu původního vědomí času a jeho zřetelné odlišení od elementů prostoru.“⁴⁰

Poněkud radikální dichotomie trvání a prostoru má však jasný účel. Jde především o to vyvarovat se nedorozuměním, které jsou způsobeny v případě, že uvažujeme jen v intencích prostoru. Bergson navíc pracuje s tezí, že prostorové dělení není primární vlastností našeho vnímání. „...náš rozum ozbrojený ideou prostoru a schopností tvořiti symboly, vyděluje tyto rozmanité prvky z celku, nenásleduje z toho, že byly tam obsaženy.“⁴¹ Naše tendence vydělovat jednotlivé ideje a vnitřní prožitky tedy nepramení z toho, že by v této podobě byly již v samotném původním prožitku. Je to výsledkem naší schopnosti počítky takto dělit a přistupovat k nim účelově. Asocianistická teorie tuto schopnost lidského rozumu pojala jako stěžejní a snažila se jejím prostřednictvím vysvětlit duševní děje. Dopouští se tak však omylu, neboť za konkrétní a nenahraditelný jev, který se odehrává v duši, a který jde podle Bergsona nahlédnout jen z hlediska trvání, dosazuje jen jeho rekonstrukci.

Řeč, která je všem společná, dokáže vyjádřit především odraz individuálního prožitku jedince. Myšlení, nebo také rozhodovací proces jedince, je tedy podle Bergsona nesouměřitelné s řečí. Na práci spisovatele Bergson ukazuje, jakým způsobem proniká čas do prostoru a naopak. „Usuzujeme o talentu romanopisce podle schopnosti, s níž vybírá city a ideje ze společenské domény, kam jim řeč dala sestoupiti, a snaží se jim vrátiti pomocí rozmanitosti detailů, které se vedle sebe kladou, jejich původní a živou individualitu.“⁴² Slova pojmenovávají city pro všechny jedince jednotně, ale každý má svůj individuální způsob prožívání citů, kde se zračí celá jeho osobnost, kde pronikají jeho minulé zkušenosti do přítomného okamžiku.

3.5. Dva aspekty já

Rozdíl v principech trvání a prostoru je základajícím principem vědomého života člověka. Bergson se v tomto ohledu zmiňuje o dvou aspektech já. „Jeden jasný, přesný, leč

⁴⁰ Kouba, P., Pohyb mezi časem a prostorem, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*, s. 93.

⁴¹ Bergson, H., *Čas a svoboda*. s. 92.

⁴² Tamtéž, s. 93.

neosobní, druhý konfusní, nekonečně pohyblivý a nevyslovitelný.⁴³ Tím prvním aspektem je Já rozlišené či zřetelné, které nejlépe vyhovuje potřebám sociální interakce. Druhým aspektem osobnosti je Já tvořivé, Já trvajících. Prostor navíc je, jak již bylo řečeno, doménou našich praktických záležitostí a sociálních interakcí, kde se věnujeme mezilidským aktivitám, rozvíjíme a rovněž i uchováváme svůj život. Oba tyto aspekty naší osobnosti jsou pro nás stejně důležité a jeden by bez druhého ani nemohl existovat. Problém, na který se Bergson snaží poukázat, spočívá v tendenci jeden z nich preferovat jako důležitější. Vzhledem k tomu, že přesvědčivější jsou pro nás spíše věci hmotné, které přímo vidíme či slyšíme, tíhne naše vědomí spíše k rozlišování podle prostorového dělení. Obrátíme-li však svoji pozornost k fundamentálnímu já, které Bergson navrhuje chápat jako plynulý trvajících proud, může se nám tak nejen ozřejmit propojení obou aspektů osobnosti, ale rovněž se můžeme naučit v trvání žít a myslet, což je prvním krokem k pochopení naší vlastní nezávislosti, naší svobody.

Bergsonovou snahou doposud bylo dokázat, že vnitřní život člověka má podobu dynamické kontinuity, která má tvořivý charakter, a kterou pojmenoval termínem trvání. Teorie reprezentující a obhajující determinismus, jako například zmiňovaný psychologický determinismus, byly založeny na dějové kauzalitě, která odpovídá Bergsonově představě prostoru, v jehož rámci však zůstává problematika svobody bez povšimnutí. Otázka kauzality je pro svobodu zkrátka bezpředmětná. Bergsonovým důkazem proti deterministickým teoriím není jeho snaha dokázat, že člověk není determinovaný, ale vůbec ukázat, že tyto teorie se pro diskusi v rámci lidské svobody vůbec nehodí. Jednou z teorií, se kterou se vyrovnává je fyzikální determinismus. Ten se v Bergsonově době formuloval jako tvrzení, že působení okolní hmoty na nás kauzálně určí stavy našeho vědomí. Jinými slovy to znamená, že vnitřní (psychické) stavy člověka jsou určovány vnějšími silami, které si však vykládáme jako fyzikální. Bergsonův hlavní argument proti tomuto přístupu v oblasti bádání duševního života spočíval v tvrzení, že vnitřní děje člověka jsou povahově zcela odlišné od změn fyzikálních. Zdrojem tohoto přístupu je podle něj zákon o zachování síly, která z vnitřních počítků, citů a idejí tvoří mechanické výslednice podnětů přijímaných z vnějšku.⁴⁴ Cílem kritiky fyzikálního

⁴³ Tamtéž, s. 75.

⁴⁴ Tamtéž, s. 83.

determinismu je zdůraznit, že okolní hmota nijak nepůsobí na to, jakým způsobem probíhají naše vnitřní prožitky.

Výsledkem tohoto přístupu a rovněž Bergsonovým výrazným oponentem, pak je psychologický determinismus, který pracuje s kauzalitou v rámci duševního života člověka. Předpokladem této hypotézy je skutečnost, že stavy vědomí se dají vzájemně asociovat a dá se tak předpovědět budoucí chování jedince. Tato disciplína si proto klade za úkol předvést tento kauzální vztah mezi jednotlivými stavy vědomí. Činí to tak, že si vnitřní život člověka představuje jako shluk psychologických stavů.⁴⁵ To má ovšem za následek, že zkoumání jsou podrobovány neosobní a znehybnělé stavy ducha spíše než samotná jeho aktivita. Bergson se proti této teorii vymezuje tvrzením, že vnitřní stavy nemohou vyplývat jeden z druhého, neboť jsou povahově heterogenní. Změna odehrávající se v rámci našeho vědomí je čistě kvalitativní, přičemž není možné nalézt v životě jedince dva počítky se stejnou kvalitou. Není proto možné z počítku předchozího vyvodit podobu počítku následujícího.

Následující příklad⁴⁶, který Bergson uvádí v souvislosti s kauzálními ději, má být demonstrací nemožnosti předvídání budoucích akcí jedince. Předvídání chování nějakého člověka je podle Bergsona spíše soud o jeho charakteru, který vyplývá z naší znalosti jedince, o kterém náš soud vypovídá. Zároveň mu jde o vyvrácení přesvědčení determinismu, že znalost dostatečného množství okolností rozhodovacího procesu jedince by umožnila mnohem přesněji předvídat i jeho výsledek. Bergson tuto tezi předvádí na příkladu s Petrem a filozofem Pavlem. Otázkou, kterou se v tomto příkladu Bergson zabývá je, zda by mohl filozof Pavel zaručeně předvídat všechna Petrova rozhodnutí, kdyby zároveň znal všechny podmínky, které jeho rozhodnutí doprovázejí? Samozřejmou podmínkou je, že Pavlova představivost dokáže věrně zrekonstruovat Petrův život, a to včetně všech detailů až do podoby, že je schopen jaksí znovu zažít to samé, co zažil Petr. „Nechali jsme tedy Pavla splynouti s Petrem...“ Výsledkem však je, že: „Tím už nedokážeme, že Pavel předvídal Petrovu akci; konstatuje prostě, že Petr jednal tak, jako jednal, ježto Pavel se stal Petrem.“ Tento příklad se v konečném důsledku schyluje k vyloučení jakéhokoliv předvídání budoucího chování. Spíše než to, aby Pavel předvídal chování, které Petr v budoucnu vykoná, by jeho chování mohl jen

⁴⁵ Tamtéž, s. 90.

⁴⁶ Tamtéž, s. 102.

pravděpodobně odhadovat. Je sice možné, že Pavel jako by se stal Petrem, ovšem Pavlova znalost Petrových navyklých reakcí by mu pomohla jen lépe ho odhadnout. Ve výsledku je však determinismus vyrazen ze hry a otázka svobody zůstává tímto nedotčena.

3.6. Svoboda jako stav vědomí

V samém závěru eseje se Bergson dostává k formulacím svobody, které mají shrnout jeho dosavadní práci z hlediska myšlení ve prospěch trvání. V první řadě bylo jeho záměrem ukázat, že trvání je záležitostí dynamického celku duševních dějů, které se odehrávají v rámci vnitřního života každého jedince. Touto tezí se vymezoval vůči asocianistickým teoriím tehdejší psychologie, která se snažila v rámci duševních dějů najít kauzální příčiny. Kauzální příčiny duševních jevů však nejsou podle Bergsona relevantní pro vyjádření skutečnosti duševních dějů a zavádění záležitostí vnitřního života do parametrů života vnějšího zavádá vzniku nepřesných vědeckých teorií. Připouští, že podmínky vnějšího světa jsou sice srozumitelnější, ale není možné je stavět nad živoucnost dějů lidského vědomí, neboť tak zahalují jejich podstatu, která je fundamentálně odlišná od podstaty prostoru. Prostor vytváří v rámci našeho vnitřního života statické jevy, které by musely být v čase vždy identické, tedy neměnné. Pohlédneme-li však na fenomén vnitřního života z hlediska trvání, možnost identického zachování počítka mizí a namísto toho je uvažován jako neustále se tvořící novost. Mé trvající Já, jen díky tomu, že zažilo předchozí moment, je o něj obohaceno a do momentu následujícího jde již změněno o ten předchozí moment. „Duševní stav mění se pouhou okolností, že trvá, byť sebe kratší dobu.“⁴⁷ Jednotlivé stavy člověka jsou tedy syntézou minulosti a přítomnosti, které se neustále směšují a pronikají směrem do stále nově se začínající přítomnosti. Svobodný akt je potom projevem celého našeho ducha, jenž se vyjevuje přirozeně jako aktualita každého nového momentu, který v sobě obsahuje zároveň i minulost jednající osoby.

Argumentace determinismu i indeterministů má dle Bergsona v konečném důsledku skoro až dětinskou formu. Příznivci svobody prostě konstatují její existenci, zatímco její odpůrci ji prostě „smetou ze stolu“, přičemž argumentace obou stran skutečnému stavu věci ani nepřispívá, ani neubližuje. Argument ve prospěch svobody by mohl znít způsobem: „Dráha ještě není nakreslena, tudíž je možno rozhodnout se pro jakýkoliv

⁴⁷ Čapek, M., *Henri Bergson*. s. 16.

směr.“ Argument proti svobodě, pokud bychom zůstali v rétorice uvažování volby z vícero možností, by mohl znít následovně: „O dráze bude se moci mluvit až tehdy, bude-li nakreslena.“ Další fází tohoto argumentu, který se v takto koncentrované formě jeví již teď poněkud nesmyslně, by z úst deterministů zněl: „Dráha byla takto nakreslena, tudíž její možný směr nebyl směr jakýkoli, nýbrž právě tento směr sám.“ Protivník determinismu by na to reagoval například způsobem, že než byla dráha nakreslena, mohla být nakreslena jakýmkoliv jiným způsobem, a tak podobně. Kdybychom abstrahovali takto zhuštěnou ilustraci sporu mezi obhájci a odpůrci svobody, dostali bychom spor podpořený tvrzeními, která se odehrávají v intencích mezi argumenty „akt jednou vykonaný jest vykonán“ a na druhou stranu „akt dříve, než byl vykonán, nebyl ještě vykonán.“⁴⁸ Svobody se úvaha v těchto mezích zkrátka nedotýká, neboť o svobodě nelze vypovědět z jejího vztahu k aktu možnému či již vykonanému.

3.7. Shrnutí Času a svobody

Text věnovaný základním aspektům svobody Bergson pojímá především jako vymezení se proti determinismu. Východiskem pro něj je teorie čistého trvání, což je pohled člověka na své vlastní prožívání jako na kontinuální vývoj. Svoboda tedy vyvstává jako výsledek umístění sebe sama do proudu čistého trvání. Toho jsme schopni prostřednictvím aktu intuice. Deterministické teorie jsou proti svobodě založené na teorii čistého trvání neplatné, jak Bergson ukazuje na několika místech, neboť všechny jsou založeny na principu prostorového vnímání skutečnosti. O svobodě však není možné vypovídat z hlediska prostoru. Proč tomu tak je? Neboť myšlení podle pravidel prostoru je nástrojem vědy, jejímž cílem je exaktnost, měření a evidentní prokazování jevů. V rámci duševního života to lze rovněž provádět, ovšem s rizikem, že se bude zahalena jeho pravá a jemu vlastní tvůrčí podstata. Svět mimo oblast našeho vnitřního života však Bergson pojímá stále ještě jako zcela odtrženou realitu, kterého se trvání netýká. V následující knize *Hmota a paměť* tento postoj přehodnocuje a rozšiřuje trvání i na hmotný svět.

⁴⁸ Bergson, H., *Čas a svoboda*. s. 102.

4. Hmota a paměť

4.1. Dualismus

V knize *Čas a svoboda* Bergson dochází k jasnému a zcela zřejmě i ostrému rozlišení mezi časem a prostorem, kvalitou a kvantitou, trváním a rozprostraněností. Výsledkem této distinkce je existence dvou realit, mezi nimiž se odehrává život. Odpověď na otázku, jakým způsobem že se odehrává, či jinak řečeno jaký že je vztah těchto dvou realit, má přinést kniha *Hmota a paměť*. V ní Bergson navazuje na poznatky z *Času a svobody*, respektive tyto poznatky vztahuje na problematiku vztahu ducha a těla. Jedná se o problém, který se Bergsonovi podařilo ze své první knihy odsunout, nešlo od něj ovšem odvrátit pozornost úplně. Na základě *Času a svobody* by totiž bylo oprávněné se domnívat, že jakákoliv intervence času do prostoru, a naopak by nebyla možná. Z první knihy navržená teorie čistého trvání proto potřebovala doplnit o hledisko prostoru, respektive bylo nutné zabývat se jejich vzájemným propojením a vztahem.

Knih *Hmota a paměť* má za úkol tuto na tuto problematiku reagovat a předvést tak vztah těla a ducha v podobě dvou kooperujících realit. To je rovněž důvodem, proč Bergson v předmluvě představuje *Hmotu a paměť* slovy, že se zřetelně jedná o knihu dualistickou.⁴⁹ Na rozdíl od obecně přijímaného pojetí dualismu, se kterým se historicky setkáváme například u Descarta, se Bergson snaží tělo a ducha sblížit. Marek Petrů toto sblížení ve své interpretaci uvádí následovně: „... duch v aktu čistého vnímání přiléhá k hmotě, v důsledku čehož se s ní pojí. Proto s ní může snadno interagovat. Rozlišovat mezi duchem a hmotou na základě ideje rozlehlosti nemá podle Bergsona smysl. Ale přesto Bergson zůstává ontologickým dualistou, přesto se duch od hmoty radikálně liší. Liší se od ní tím, že i nadále zůstává pamětí, tedy syntézou minulosti a přítomnosti s ohledem na budoucnost, tím, že duch smršťuje okamžiky hmoty, aby je mohl použít a projevovat se činnostmi, které jsou *raison d'être* jeho jednoty s tělem.“⁵⁰ Bergson se zde totiž opět přiklání k názoru, že dualismus v podobě ducha a těla jako dvou odlišných

⁴⁹ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 7.

⁵⁰ Petrů, M., *Hmota a paměť*. Esej o vztahu těla k duchu. *Reflexe*, 27, 2005, č. 1, s. 115–120.

substancí (který rovněž pojmenovává jako vulgární dualismus) je sice umělý, ale i přes to jej v celém díle rozlišuje.

Předmětem první kapitoly je proto teorie hmoty, skrze níž Bergson vzdoruje oběma zmíněným tezím (idealismu a realismu). Jde mu o to ukázat, že obě tyto teorie jsou stejně zkratkovité a hmotu pojmají příliš reduktivně. Bergson svůj cíl zmírnit bariéru mezi duchem a tělem podporuje argumentem zdravého rozumu. Podle toho se totiž člověku hmota (či jinak řečeno objekty nebo také hmotný svět) člověku jeví na pomezí mezi „věcí o sobě“ a „představou“⁵¹ a neleží tedy ani v realistickém, ani v idealistickém pojetí skutečnosti. „Zdravý rozum nám tedy říká, že předmět existuje sám o sobě a že i malebnost, kterou v něm vidíme, je v něm samotném: je to obraz, avšak obraz existující sám o sobě.“⁵² Pojem „obraz“ je tedy označením pro pohlížení na hmotné objekty z hlediska zdravého rozumu a kombinuje v sobě existenci věci o sobě a představu o této věci a hmota je pro vnímajícího souhrnem obrazů.

4.2. Čisté vnímání, tělo

Čtvrtá kapitola knihy *Hmota a paměť* nese poměrně komplikovaný a souhrnný název „*O vymezení a ustalování obrazů. Vnímání a hmota. Duše a tělo.*“ Z prostě observatorního hlediska se v této kapitole Bergson věnuje mimo jiné i trvání hmoty. Svými úvahami zde navazuje na první kapitolu *Hmoty a paměti*, ve které formuluje svoji teorii čistého vnímání, přičemž se soustředí především na otázku úlohy těla v duševním životě. Čtvrtá a poslední kapitola tuto otázku ještě více komplikuje, neboť se orientuje kolem problému jednoty těla a ducha. Bergsonův interpret Renaud Barbaras hovoří v své eseji o přínosu vnímání u Bergsona: „V knize *Hmota a paměť* Bergson rezolutně vybočuje z celé tradice, a to právě tím, že k vnímání přistupuje z hlediska života.“⁵³ Bergson sám tvrdí, že kniha by mohla skončit již výkladem úlohy těla, což bylo i jeho původním cílem. Tím by ovšem nepřekročil ostrou dichotomii svých závěrů a kniha by skončila v duchu existence dvou neproniknutelných domén, jako se stalo v *Čase a svobodě*. Nutno zmínit, že právě zmírnit rozlišení času a prostoru ve formě vztahu ducha a těla bylo úkolem *Hmoty a paměti*.

⁵¹ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 7.

⁵² Tamtéž, s. 8.

⁵³ Barbaras, R., *Vnímání. Esej o smyslově vnímatelném*. přel. J. Fulka. Praha, Filosofia 2002. s. 44, dále citováno jako *Vnímání*.

I v tomto Bergsonově díle si proto budu všimnout především pojmu trvání, jehož podoba se vzhledem k problematice ducha a těla proměňuje. Od výsledku *Času a svobody*, kde je trvání uvažováno v čisté podobě a bez míšení s prostorem, se v *Hmotě* Bergson věnuje tomu, aby mezi nimi naopak našel společné aspekty. Jinými slovy se od čistého trvání dostáváme k trvání hmoty, jenž je předmětem zejména čtvrté kapitoly. Tři předcházející kapitoly jsou věnovány výkladu čistého vnímání a čisté paměti. Všechny kapitoly jedna až čtyři budou vyloženy postupně v tomto pořadí.

Při úvahách o vnímání a paměti Bergson velice často spoléhá na svědectví zdravého rozumu a smyslového vnímání. Sám sebe a čtenáře se snaží stavět do role člověka, který neví nic o filozofických debatách a při svých úvahách o vnímání se Bergson opírá především o prožitek z nazírané skutečnosti. Svoji teorii z hlediska zdravého rozumu tedy Bergson uvádí slovy: „Budeme chvíli předstírat, že nevíme nic o teoriích hmoty a ducha ani o diskusích, zda vnější svět má povahu reality či ideje.“⁵⁴ To, co našemu vnímání, či nevnímání zůstane na zřeteli, jsou potom obrazy, které Bergson uvažuje v nejširším smyslu tohoto slova. Při další úvaze o obrazech Bergson upřesňuje, že znalost přírodních zákonů by mělo být možné usoudit jejich budoucí vývoj. Výjimkou z těchto obrazů má být tělo, které nepozorujeme jen z hlediska vnějšího světa, ale i zevnitř.

Všechny obrazy potom tvoří soubor a soubor těchto obrazů je souhrnně označován jako universum.⁵⁵ Při přihlídnutí k výše charakterizovanému pojetí obrazu, které Bergson v předmluvě popisuje, se dostáváme i k tomu, jaké je Bergsonovo pojetí hmoty. Bergsonovým soupeřem na tomto poli jsou koncepce idealismu a realismu. (v *Čase a svobodě* to byl determinismus a absolutní indeterminismus) Výše v úvodu do Bergsonova dualismu zaznělo, že realismus i idealismus jsou pro stejně krajně vyhocené koncepty (především v podobě, v jaké je pojmají například René Descartes a George Berkeley). V případě Berkeleyho šlo o pojetí hmoty z hlediska ducha. Jinými slovy Berkeley tvrdí, že podstata hmoty tkví především v naší představě o ní.⁵⁶ Descartes na druhou stranu přiřkl hmotě geometrický prostor a odcizil ji tak zkušenosti člověka.⁵⁷ Realistickému pojetí hmoty v porovnání s konceptem, o kterém mluví Bergson, je možné

⁵⁴ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 13.

⁵⁵ Tamtéž, s. 14.

⁵⁶ Berkeley, G., *Esej o nové teorii vidění. Pojednání věnované principům lidského poznání*. přel. M. Hubová – M. Tomeček. Praha, Oikoymenth 2004

⁵⁷ Descartes, R., *Meditace o první filosofii*. přel. P. Glombíček – T. Marvan. Praha, Oikoymenth 2015.

porozumět takto: „Naše vnímání nám z universa přináší řadu barvitých, ale nesouvislých výjevů: z našeho aktuálního vnímání bychom nedokázali vyvodit vjemy příští, protože v daném souboru smyslových kvalit neexistuje nic, co by vypovídalo o nových kvalitách, ve které se přemění. Naproti tomu hmota, jak ji obvykle realismus uvažuje, se vyvíjí tak, že je možné přejít od jednoho okamžiku ke druhému pomocí matematické dedukce.“⁵⁸ Oběma konceptům – Berkeleyho idealismu a Descartovu realismu, je společné především nesprávné pojetí hmoty, což je následně i příčinou dalšího umělého problému: nepřekonatelná bariéra mezi našim vnímáním a vnímanou hmotou. Samotný problém vnímání pak v těchto koncepcích není možné spatřit, kritizuje Barbaras.⁵⁹

Překonání bariéry mezi hmotu a pamětí lze dle Bergsona učinit, nebo je alespoň možné tuto bariéru zmírnit, pojetím hmoty tak, jak ji vidí zdravý rozum. Pokud je hmota souborem obrazů a obraz se podle Bergsona nachází někde mezi věcí a představou, zcela zásadně se tím formuje i samotné vnímání. Vnímání je tímto součástí hmotného světa – předměty vnímáme tam, kde jsou. „Mé vnímání je mimo mé tělo, zatímco afekce uvnitř. Tak, jako vnější předměty vnímám tam, kde jsou, tedy v nich, a nikoliv ve mně, tak i své afektivní stavy zakouším tam, kde probíhají, tedy v jistém místě svého těla.“⁶⁰

4.3. Role vnímání

Svět hmotných objektů tvoří celek, v němž na sebe jednotlivé objekty navzájem působí. Role vnímání vzhledem k tomuto celku nespočívá v tom, aby jej poznalo. Bergson se opět vymezuje vůči teoriím realismu a idealismu, které vnímání chápou jako nástroj pro čisté poznávání.⁶¹ Podle Bergsona však vnímání neslouží jako poznání celku, nýbrž vnímání je selektivní na základě našeho možného působení na věci a na základě toho, co zajímá naše potřeby. Tělo je tedy centrem činnosti, a nikoliv spekulativního poznávání. Vnímání je tedy záležitostí vyčlenění určité části tohoto celku. „Je-li vnímání *de iure* obrazem celku, avšak *de facto* se omezuje na to, co vás zajímá, pak otázkou není, jak vnímání vzniká, ale jak se omezuje.“⁶² Toto omezení je potom výsledkem uspořádání složek vnímání vzhledem k jistému centru, kterým je právě naše tělo. Tělo je tedy speciálním

⁵⁸ Tamtéž, s. 51.

⁵⁹ Barbaras, R., *Vnímání*. s. 22.

⁶⁰ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 42.

⁶¹ Tamtéž, s. 21.

⁶² Tamtéž, s. 29.

obrazem, který má schopnost vymezovat z celku obrazů ty, které vnímám. Podle jakého měřítko tělo tyto obrazy vybírá?

Způsob Bergsonova pojetí hmoty a čistého vnímání má zajímavý dopad i na vztah mozku a stavu našeho vědomí, či jinak řečeno na sounáležitost mozkových a myšlenkových stavů. „Mé tělo, předmět hýbající jinými předměty, je tedy centrem činnosti, nemůže vytvářet představy.“⁶³ Mozek, protože je součástí těla, není zdrojem představ. Jeho role spočívá v přijímání (či potlačování) vzruchů a následném budování hybných ústrojí, která mají danému vzruchu poskytnout co nejširší škálu možností pohybu. Závislost mezi mozkiem a myšlenkou je sice zřejmá, ale tuto závislost zle vyjádřit příměrem se skobou a kabátem. „Stejně tak jsou ovšem sounáležitě kabát a skoba, na které je zavěšen, protože odstraníme-li skobu, kabát spadne.“ Bergson tuto metaforu dále aplikuje: „Z toho, že psychologický fakt závisí na mozkovém stavu, tedy ještě nevyplývá „paralelismus“ mezi psychologickou a fyziologickou řadou.“ Paralelismus je podle Bergsona zkratkovitě vyložená souvislost mozku a psychického stavu, která sleduje zájmy pozitivních věd. Pokud chceme tento problém skutečně vyřešit, je nutné ho řešit na poli paměti.⁶⁴ Teorie čisté paměti je předmětem druhé a třetí kapitoly *Hmoty a paměti*.

Tímto způsobem představená teorie vnímání je teorií čistého vnímání. Vnímání je tedy součástí hmotného světa a pomocí těla volí obrazy, které se mohou stát předmětem našeho jednání. Dalším krokem bude ukázat, že vnímání je plně našich osobních a již prožitých obrazů, které jsou vlastně vyvolanou vzpomínkou. Půjde především o to navrátit a vyjasnit roli paměti vzhledem k vnímání a stanovit bod dotyku ducha a těla. Pokud bychom totiž uvažovali o vnímání v jeho konkrétní podobě, jednalo by se především o syntézu čistého vnímání a čisté vzpomínky.⁶⁵

⁶³ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 9.

⁶⁴ Tamtéž, s. 10.

⁶⁵ Tamtéž, s. 180.

4.4. Čistá vzpomínka – vnímání a paměť

Úvodní problematiku, tedy teorii vnímání, Bergson v následujících dvou kapitolách rozšiřuje o problém paměti, které je další z nutných podmínek pro konkrétní vnímání. Dosavadní výklad čistého vnímání je, jak Bergson sám poznamenává, pouze zjednodušený a schematický model vnímání, které nelze považovat za definitivní.⁶⁶ Vnímání přítomnosti je totiž neustále směřováno s minulými obrazy, tedy vzpomínkami. Vnímání v čisté formě by vyžadovalo zcela bezprostřední a okamžitý pohled na hmotu, což by mohla učinit jedině osoba schopna paměť a vnímání vzájemně odloučit.

Teprve paměť umožňuje rozpoznávat obrazy hmotného světa, včetně jednoho speciálního obrazu – našeho těla. Vnímání v čisté podobě bylo jeho limitní podobou, které de facto splyvalo s hmotou. V důsledku by pak nebylo možné říci, kdo je tím, kdo vnímá a co je předmětem vnímání. Skutečné vnímání však probíhá mnohem složitěji. V náznaku by však bylo možné říci, že paměť podle Bergsona působí tak, že přidává minulé prožitky do přítomného vnímání, díky čemuž jsme schopni obrazy rozlišovat. Jinými slovy by se dalo říci, že paměť zajišťuje subjektivitu vnímání.

Problematika hmoty, kterou Bergson otevírá v první kapitole, dále rozvíjí a komplikuje ve čtvrté kapitole. V poslední, čtvrté části, Bergson spojuje poznatky o čistém či nekonkrétním a neosobním vnímání z první kapitoly s poznatky o čisté paměti. Téma paměti je předmětem prostředních dvou kapitol a díky teorii čisté paměti dospívá k podobě konkrétního vnímání. Následující téma, tedy problém čisté paměti, Bergson řeší ve druhé kapitole, která nese název „*O rozpoznávání obrazů, paměť a mozek*“. Třetí kapitola s názvem „*O přežívání obrazů, paměť a duch*“ na druhou kapitolu tématem paměti navazuje a společně tvoří jednotný celek. Vzhledem k tomu budu tyto dvě kapitoly vykládat pohromadě, přičemž výklad zjednoduším pouze na shrnutí nejdůležitějších poznatků vzhledem k problému trvání.

⁶⁶ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 47.

Ještě, než přistoupíme k předmětu této kapitoly, stručně shrnu principy teorie čistého vnímání, jaké by měly důsledky pro teorii paměti. Centrem činnosti je tělo, které je součástí hmotného světa. Mezi předměty hmotného světa je vystaveno jejich působení, a stejně tak může působit na ně. Tělo je v této konstelaci především vodičem, které přijímá pohyby vycházející z okolních předmětů a má rovněž možnost pohyb předat určitým hybným mechanismům. V jiném případě může pohyb i zastavit. Jde především o schopnost těla reagovat na okolní podněty, které na něj působí. Pestrost či komplexnost těchto reakcí těla vzhledem k okolí závisí od povahy a množství pohybových ústrojí, které tělo získává na základě zkušeností. Tělo v sobě nemůže uchovávat minulost ve formě obrazů předmětů, neboť samo tímto obrazem je. Zkušenost těla tedy závisí výhradně na shromažďování působení minulosti ve formě hybných návyků. Bergson proto formuluje dva způsoby uchovávání minulosti, neboť minulé obrazy se tedy musejí uchovávat jiným způsobem než v těle:

„Minulost přetrvává ve dvou různých formách: za prvé v hybných mechanismech; za druhé v nezávislých vzpomínkách.“⁶⁷

Paměť využívá minulou zkušenost k praktickým úkonům v přítomné činnosti (jinak řečeno rozpoznávání). Vzhledem ke způsobu fungování těla je možné tvrdit, že využití minulé zkušenosti se realizuje dvěma způsoby. První způsob by byl z hlediska těla, což probíhá automatickým spuštěním pohybového mechanismu reagující na dané okolnosti. Druhým způsobem by bylo působení ducha, který má schopnost v minulých zkušenostech vyhledat ty relevantní pro jednání v přítomné situaci. Z této úvahy vyplývá další hypotetické tvrzení:

„K rozpoznání přítomného předmětu dochází prostřednictvím pohybů, má-li původ v předmětu, a prostřednictvím představ, má-li původ v subjektu.“⁶⁸

Tyto dvě tvrzení jsou v souhrnu předmětem druhé kapitoly, která se zabývá rozpoznáváním obrazů. Způsob, jakým se tyto obrazy uchovávají a jaký mají vztah k hybným mechanismům řeší třetí kapitola, k níž se pojí následující úvaha:

⁶⁷ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 56.

⁶⁸ Tamtéž, s. 56.

„Od vzpomínek rozmístěných v čase neznatelně přecházíme k pohybům, které črtají jejich rodící se nebo možnou činnost v prostoru. Poruchy mozku mohou postihnout tyto pohyby, ne však vzpomínky.“⁶⁹

V prvních náznacích se hledisko paměti objevuje již v rámci první kapitoly, kde zaznívá klíčová charakteristika paměti a jejích funkcí. Za prvé se jedná o radikální proměnu tradičního pojetí vzpomínky, kterou Bergson představuje v podobě subjektivního momentu našeho vnímání, jenž svým uplýváním do minulosti ztrácí svoji sílu. Rozdíl mezi vnímáním a vzpomínkou není v jejich podstatě, ale v intenzitě. „...považujeme celé vnímání za jakési vnitřní a subjektivní vidění, které se od vzpomínky liší pouze intenzitou.“ Za druhé jde o proměnu vnímání do podoby trvání. „Vnímání, jakkoli je krátké, vždy určitou dobu trvá, a vyžaduje proto úsilí paměti, která vnáší do plurality okamžiků návaznost jednoho na druhý.“⁷⁰ Stručněji řečeno, v paměti spočívá subjektivní aspekt našeho vnímání a díky jejímu působení má naše vnímání charakter trvání.

Trvání se zde objevuje ve formě určité šíře vnímání. V těchto okamžitých jevech je již zahrnuta práce naší paměti, díky níž se každé přítomné vnímání rozšiřuje o předchozí momenty. Tento proces, který má povahu pohybu, Bergson označuje za „vsouvání minulosti do přítomnosti.“⁷¹ Podstatou této teze je zpochybnění představy vnímání jako něco odehrávajícího se pouze momentálně v přítomném okamžiku. Jde o překonání domněnky o tom, že paměť je pouze ochablý vjem, který se uplýváním času vzdaluje, čímž ochabuje a ztrácí na aktualitě. Nejen, že se paměť na vnímání podílí, ale rovněž jej umožňuje. Paměť je v této situaci ve zkratce pojímána jako aktivní součást vnímání, nikoliv jako odtržená a se současností nesouvisející minulost. „Paměť, která je prakticky neoddělitelná od vnímání, vsouvá minulost do přítomnosti a zhušťuje mnoho okamžiků trvání do jedné jediné intuice.“⁷²

Tato teorie o pronikání minulosti do přítomnosti sugestivně vyvolává představu linie, která se „zezadu“ z minulosti tlačí směrem kupředu do přítomnosti. Konceptně by takový pohyb připomínal pohyb po přímce, na níž se vnímání odehrává v podobě jednosměrně vytyčené trasy. Vztah mezi vnímáním a pamětí, který souhrnně označuje za pozorné či

⁶⁹ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 57.

⁷⁰ Tamtéž, s. 25.

⁷¹ Tamtéž, s. 53.

⁷² Tamtéž, s. 53.

reflektované vnímání má podle Bergsona spíše podobu kruhu.⁷³ V tomto kruhu se všechny součásti vnímání udržují ve vzájemném napětí a vytvářejí pevně uzavřený obvod. Vjem se v rámci neustálého pohybu mezi ním a vzpomínkou obohacuje o nové vrstvy vzpomínky na něj. Vnímání má díky této vzájemné interakci, jenž způsobuje vrstvení vzpomínek o předmětu a neustále ho aktualizuje, charakter trvání.

Paměť se ovšem vyznačuje ještě jednou důležitou vlastností, tedy prakticky jednat. Paměť v aktu vnímání vybírá pro přítomnou situaci ty vzpomínky, které jsou pro současnou situaci užitečné, a které je možné využít v přítomné situaci pro jednání. Za tímto účelem Bergson rozlišuje dvě formy paměti: první je vybudována na základě senzomotorických zvyků a efektivně využívá a opakuje minulé vjemy. Druhá předkládá všechny dostupné vzpomínky v jedinečné posloupnosti našeho osobního života. Vzájemná kooperace v rámci paměti pak probíhá následujícím způsobem: „Paměť minulostní tak na jedné straně předkládá senzomotorickým mechanismům všechny vzpomínky, které jsou schopné je vést a namířit pohybovou reakci směrem, který navrhuje získaná zkušenost.“⁷⁴

Na základě pevnosti sepjetí těchto dvou forem paměti pak můžeme označit člověka za duchapřítomného, či nikoliv. Primárně by se jednání duchapřítomného člověka, či „vyrovnaného ducha“ dalo označit za impulsivní⁷⁵. Charakteristickou vlastností takového člověka je pak pohotovost jednat, respektive přivolávat do přítomné situace vzpomínky, které sní souvisejí a žít v čisté přítomnosti. Stejně tak se vyznačuje schopností odolat vzpomínkám zbytečným a nezajímavým. Opakem takového člověka by pak byl snílek, který je v ponořen do minulosti z čisté záliby a bez užitku. Mezi těmito dvěma polohami se nachází rozpoložení nejvíce odpovídající skutečnosti, tedy neustále vyzdvihovaný zdravý rozum. Závěrem kapitoly Bergson ještě komentuje roli mozku s ohledem na přednesenou teorii paměti. V porovnání s teorií, kterou přednesl v rámci čistého vnímání, se neodehrává žádná zásadní změna – mozek je zprostředkovatelem mezi počitky a pohyby, přičemž vybírá užitečné vzpomínky a potlačuje ty neužitečné.⁷⁶

⁷³ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 77.

⁷⁴ Tamtéž, s. 114.

⁷⁵ Tamtéž, s. 115.

⁷⁶ Tamtéž, s. 132.

4.5. Trvání hmoty

Poslední kapitola Hmoty a paměti nese název „O vymezení a ustalování obrazů. Vnímání a hmota. Duše a tělo“. Jejím obsahem je teorie vnímání hmoty, kterou se zabývala již první kapitola, ovšem v komplexnější a rozvinutější podobě. Rovněž zde vrcholí teorie trvání, která vzhledem k otázce vztahu těla a ducha dostává poněkud obsáhlejší a komplexnější rámec, než v Čase a svobodě. Obsáhlejší teorie trvání se rovněž odráží na otázce svobody, které bude věnována závěrečná část této práce. Úvodem do poslední kapitoly se Bergson ohlíží za výsledky z předchozích tří kapitol a shrnuje z nich vyplývající poznatky: „Základní funkcí těla, zaměřeného vždy na činnost, je s ohledem na tuto činnost omezovat duševní život.“⁷⁷ V souhrnu zde zaznívá obecný závěr funkce těla v rámci duševního života. S ohledem na otázku vnímání a paměti je nutné tento závěr blíže specifikovat. Dalším poznatkem proto je, že tělo je ve vztahu k představám je výhradně nástrojem selekce.⁷⁸ Tělo v prostoru vždy zaujímá nějaké místo, díky čemuž měří naše možné působení na věci a omezuje se na ty aspekty hmoty, které bychom mohli ovlivnit. Co se týče vztahu těla a paměti, tělo nemá schopnost shromažďovat vzpomínky, ale vybírat mezi nimi podle užitečnosti vzhledem k přítomné situaci. Užitečná vzpomínka se vyznačuje schopností účinně doplnit přítomnou situaci s ohledem na budoucí činnost. Mezi pamětí a vnímáním je navíc rozdíl v osobní a sdílené rovině. Naše minulost je zkušeností osobní a každý disponujeme různými vzpomínkami a při vymezení našich představ není možné řídit se jedním neměnným zákonem. Vnímání má oproti paměti mnohem striktnější parametry, neboť se jedná o společnou zkušenost a vymezení představ se řídí jedním neměnným zákonem.

Takto koncipovaná teorie vnímání vysvětluje například i schopnost obrazotvornosti u člověka. „Nutně zde proto získává určitý prostor obrazotvornost. Zvířata, uvězněná ve svých hmotných potřebách, jí nevyužívají, avšak v případě lidského ducha se naopak zdá, že nepřetržitě s celou svou pamětí tlačí proti dveřím, které mu tělo pootevře: to vysvětluje hry obrazotvornosti a činnost představivosti.“⁷⁹ Základem našeho psychologického života je pak souhrnně řečeno zaměření našeho vědomí na činnost.

⁷⁷ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 133.

⁷⁸ Tamtéž, s. 133.

⁷⁹ Tamtéž, s. 133.

Bergson se tímto, jak sám tvrdí, vypořádal s otázkou úlohy těla v duševním životě, což bylo i jeho původním cílem. V průběhu však vyvstala další palčivá otázka, konkrétně jednota duše a těla. V průběhu předešlého bádání se objevovaly jisté náznaky řešení problému dualismu duše a těla a mělo by nyní být možné alespoň poukázat na to, z jaké strany k němu přistoupit. Jak lze sblížit nerozlehlé s rozlehlým a kvalitu s kvantitou, či ducha a hmotu? Klíčem by měl být přednesený výklad čistého vnímání, pomocí něhož bychom se nacházeli v samotné hmotě a čisté paměti, která se reálně dotýká samotného ducha. Pojetí mozkového stavu v teorii čistého vnímání jako počátek činnosti, a nikoliv jako podmínku vnímání, mělo za následek umístění vnímaných obrazů věcí mimo tělo. Tak se stalo, že vnímání nebylo součástí mozku, ale samotných věcí a vnímané věci v sobě musejí mít něco z povahy našeho vnímání. Proto nelze hmotu pojímat jen jako kvantitativní geometrickou rozlehlost.

Druhý rozdíl mezi kvalitou a kvantitou je podle Bergsona zmenšen jeho pojetím čisté paměti, respektive rozlišením čisté vzpomínky od mozkového stavu. Mozkový stav je pokračováním vzpomínky a činí ji užitečnou pro přítomné jednání. Hmota je pak v podobě, ve které ji zachycujeme v konkrétním trvajícím vnímání, z velké části z paměti odvozena. Otázkou pak je, jaký je rozdíl mezi heterogenními kvalitami našeho konkrétního vnímání a homogenními změnami charakteristické pro vědecký prostor? Zásadní je jejich předvídatelnost. Heterogenní kvality nemůžeme odvodit jednu od druhé, jsou na sobě nezávislé. Homogenní proměny se naopak vyznačují počitatelností a odvoditelností. Neznamená to však, že by postrádaly kvalitu, neboť tím bychom o nich tvrdili, že jsou nejsoucí. Jejich heterogenost (kvalita) je pouze natolik rozptýlena, že je téměř zanedbatelná.

Než Bergson hodlá přistoupit k řešení dualismu těla a ducha, předkládá nejprve metodický princip, podle kterého se má řídit. Konkrétně jde o intuici, o které byla řeč již v úvodu práce. Nyní je však možné ji rozvinout v rámci kontextu celé knihy *Hmota a paměť* a rovněž zvážit hypotetické důsledky její aplikace na konkrétním řešení vztahu ducha a těla. Intuice má působit na rozhraní mezi bezprostřední a užitečnou zkušeností, přičemž přirozený sklon myšlení spočívá v obratu bezprostřední zkušenosti ve zkušenost praktickou, či užitečnou. Přínos metody v zásadě spočívá v tom, že umožňuje překonat přirozený sklon myšlení směrem k užitečnému. Jinými slovy má intuice možnost obrátit užitečnou zkušenost zpět směrem k bezprostřednosti, přičemž její hlavní přínos spočívá

v překonání teoretických obtíží vznikajících při záměně symbolického znázornění za bezprostřední zkušenost (například matematický čas za trvání). Bergson následně předkládá čtyři výsledky aplikace metody intuice. Nejprve zazní všechny jejich formulace a následně bude shrnut jejich výklad.

- I. Každý pohyb je jakožto přechod z jednoho klidu do druhého naprosto nedělitelný
- II. Existují skutečné pohyby
- III. Každé dělení hmoty na nezávislá tělesa s naprosto určitými obrysy je umělé
- IV. Skutečný pohyb je spíše změnou stavu než přesunem věcí

Výklad první teze, která se týká nedělitelnosti pohybu, Bergson uvádí radikálním prohlášením: „Nejedná se o hypotézu, nýbrž o fakt, který hypotézy obvykle zakrývají.“⁸⁰ Upozorňuje tím opět na odlišné způsoby vnímání v pojetí dvou koncepcí – trvání a prostoru. Pohyb je podle Bergsona nedělitelný tehdy, pokud jej ve provádíme jako plynulý úkon a zaznamenáváme ve svalovém vědomí. Byl by například pohyb rukou omezen dvěma body A a B, oba body jsou stádiem klidu a probíhá mezi nimi nedělitelný pohyb, který vědomí zaznamenává jako prostý fakt, či jako holý pohyb. Pohyb dělitelný je pak podle Bergsona způsoben naším způsobem myšlení, kdy si místo holého pohybu rukou dosazujeme úsečku ohraničenou dvěma klidovými body AB. Potom však už nedělíme pohyb, nýbrž za skutečný pohyb naší imaginací dosazenou úsečku. „Dělení je plodem představivosti, jejíž funkcí je právě zaostřovat pohyblivé obrazy naší běžné zkušenosti, podobně jako blesk, který v jednom okamžiku osvětlí noční bouři.“⁸¹

Stejně tak, jako máme tendenci myslet více v prostoru, disponujeme rovněž schopností dosadit si za plynulý pohyb jen střídání jednotlivých poloh. Máme schopnost si pod plynulým pohybem domyslet dráhu, kterou tento pohyb vykresluje, ale přitom můžeme mít pocit, že spolu přesun a dráha splývají, i když samotná dráha je jen výplod naší imaginace. To, co podle Bergsona skutečně vidíme, je přesun. Identifikovat nedělitelný přesun s nekonečně dělitelnou dráhou je stejné, jako identifikovat vývoj a věc, či pohyb

⁸⁰ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 140.

⁸¹ Tamtéž, s. 141

a nehybnost.⁸² Stejnou iluzi je možné vidět i z hlediska trvání, kdy mu připisujeme dělitelné momenty i přes to, že je nemůže obsahovat. Trvání, pokud u něj uvažujeme nehybné momenty, je tak zastiňováno jeho prostorovým znázorněním. I když předpokládáme, že jednoduchý pohyb tvoří nedělitelný celek, který má charakter trvání, v naší představě snadno trvání nahradíme a zakryjeme představou tohoto pohybu ve formě izolovaného okamžiku. Tento okamžik by byl rovněž nedělitelný, ovšem je na rozdíl od trvání je již ohraničeným, v prostoru určitou polohou zaujímajícím tělesem, které je vydělené od všech ostatních. Vezměme si jako příklad opět jednoduchý pohyb ruky z bodu A do bodu B. Z hlediska prostoru tento pohyb vykresluje geometrickou čáru, která je ohraničená nedělitelnými body A a B. Geometrická čára, vykreslená pohybem tělesa, je v našich očích trváním pohybu tělesa, který je ovšem ohraničený počátečním bodem A a koncovým bodem B. Toto zobrazení je však důsledkem požadavku zobrazení trvání v prostoru. Je-li čára AB uplynulým trváním pohybu vykonaného z A do B, nemůže pak v žádném případě ve své nehybnosti zobrazovat probíhající pohyb či plynoucí trvání. Z dělitelné čáry opisující pohyb tedy nemůžeme vyvozovat, že trvání je rovněž dělitelné a ani to, že by trvání bylo ohraničené nedělitelnými okamžiky.

Na základě výše uvedených úvah Bergson vyvozuje závěr, který je zároveň druhou tezí, tedy že existují skutečné pohyby. Pokud budeme pozorovat konkrétní změny dějící se kolem nás, je zjevné, že podoba hmotného světa se mění, respektive že vnitřní konfigurace všech skutečných systému je proměnná. Výsledkem je, že pohyb je, nehledě na jeho vnitřní povahu, nezpochybnitelnou realitou. Na této skutečnosti se nemění nic ani v případě, že nemůžeme přesně určit, které konkrétní části celku jsou v pohybu – množství pohybů v celku by se tím nezměnilo. Skutečný pohyb se jeví vnitřnímu vnímání jako změna stavu či kvality.

⁸² Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 141.

Třetí teze zní: „Každé dělení hmoty na nezávislá tělesa s naprosto určitými obrysy je umělé.“ Je zajímavé si povšimnout, že úvodem k tomuto tvrzení Bergson vyzdvihuje tvrdost a barvu jako dvě základní vlastnosti těles – respektive podotýká důležitost zraku a hmatu, jejichž danostmi jsou tvrdost a barva. Zrak a hmat které jsou podle něj orientovány prostorem a základní charakteristikou prostoru je souvislost. Příkladem je pozorování toho, jak funguje sluch a chuť v porovnání se zrakem a hmatem. „Mezi zvuky existují intervaly ticha, jelikož sluch není zaměstnán neustále. I mezi vůněmi a chutěmi existují mezery, jako by čich a chuť fungovaly pouze příležitostně: naopak jakmile otevřeme oči, celé naše zorné pole se zbarví, a jelikož pevná tělesa k sobě nutně přiléhají, náš hmat nutně sleduje povrch nebo hrany jednotlivých předmětů, aniž by kdy narazil na skutečné přerušení.“⁸³

Otázkou pak je, jak z této souvislosti hmotného světa vydělit jednotlivá tělesa, která mají vlastní podstatu? Není to nic jiného než lidská nutnost žít, tedy jednat.⁸⁴ Schopnost jednotlivých vědomí projevit se činy je náležitou podmínkou pro rozpoznávání jednotlivých živých těl. V první řadě rozpoznáváme svoje vlastní tělo (tato teze je předmětem již první kapitoly, kdy jsme uvažovali o našem těle jako privilegovaném obraze) a následně nás naše potřeby vedou k rozlišování dalších. Takovou potřebou může být například hledání potravy: „I u nejskromnějších z živých bytostí vyžaduje nutnost obživy jisté hledání, poté kontakt, a nakonec řadu úsilí sbíhajících se k jedinému středu: tímto středem se stane právě nezávislý předmět, který má sloužit jako potrava.“⁸⁵ Kromě potravy jde i o další nutnosti k přežití a zachování života, které uspokojíme nutně jen díky rozlišování našeho těla a ostatních, na našem těle nezávislých těles. Jedná se o biologické potřeby, díky kterým vyhledáváme například potravu, partnera či úkryt.

„Naše potřeby jsou tedy jako svazky paprsků zaostřené na souvislost smyslových kvalit, v níž vykreslují jednotlivá těla. Uspokojeny mohou být jedině tehdy, když si v této souvislosti vytvoří své tělo, načež v ní vymezí další těla, s nimiž to první naváže styk, tak jako lidé mezi sebou.“⁸⁶ Toto navazování vztahů mezi jednotlivými vykrojenými částmi skutečnosti, kterou vnímáme pomocí svých smyslů, Bergson nazývá slovem žít. V čem však spočívá ona umělost, jenž je podstatou vydělování jednotlivých věcí? Doposud je

⁸³ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 147.

⁸⁴ Tamtéž, s. 148.

⁸⁵ Tamtéž, s. 148.

⁸⁶ Tamtéž, s. 148.

zřejmé jen to, že je nezbytné k uspokojování našich životních potřeb, respektive k zachování života jako takového. Z jakého důvodu by mělo být toto vydělování umělé, když je nezbytné pro zachování života?

Odpověď na tuto otázku spočívá v tom, co Bergson nazývá jako nevhodné přenesení významu užitečné činnosti, která je nezbytná pro zachování života⁸⁷ (či prodloužení životního pohybu) do oblastí čistého poznání. V rámci čistého poznání, podporovaného především vědeckým výzkumem, není možné objasnit hmotu pomocí jakékoliv teorie o částicích. Bergson se táže, nač by bylo další dělení těchto objektů na menší částice přínosné jejich bližšímu poznání? Zde se dostáváme k odpovědi na onu umělost dělení, kdy těleso dělené na části o stejné povaze, jako je těleso samo, podle Bergsona nikam nevede. Je tomu proto, že není jasné kdy přesně má toto dělení skončit, či naopak jak by takové dělení mohlo trvat donekonečna. Symboliku vnímání hmoty jako souboru částic Bergson demonstruje ještě na několika poznátcích o hmotě. První zpochybňuje skutečnost, že pevné skupenství je jasně vymezeným stavem hmoty. Druhý experiment dokázal, že tělesa, která na sebe působí, mezi sebou nemají skutečný kontakt. Na základě těchto příkladů je možné říci, že se jedná pro vědu o užitečné symbolické zkratky, které ovšem neosvětlí skutečnou podstatu věcí. „Pevnost a nárazy tedy získávají svou zdánlivou jasnost od návyků a potřeb praktického života.“⁸⁸

Bergson však zmiňuje ještě jednu skutečnost, jenž byla v rámci vědy nepopíratelně potvrzena, a kterou lze považovat za nezpochybnitelnou pravdu – jde o to, že všechny části hmoty na sebe navzájem působí. Ať už se jedná o přitažlivé a odpudivé síly či gravitaci, mezi atomy není prázdný prostor. Stejně tak bychom ale neřekli, že tam je hmota, nýbrž že se jedná o síly, jež jsou nehmotné. Z toho plyne, že jsme v každodenní zkušenosti navyklí rozlišovat věci od jejich činností, které tyto věci vykonávají v prostoru. „Protože se nám hodí umístit věc tam, kde se jí můžeme dotknout, stávají se pro nás její hmatatelné obrysy jejími skutečnými hranicemi a v její činnosti pak vidíme cosi, co se od ní dělí a liší.“⁸⁹ V tomto případě tudíž Bergson upřednostňuje výsledky vědeckého bádání před životní zkušeností – ve zkušenosti se hmota jeví ve formě nesouvislých objektů, zatímco věda pracuje s rozlehlostí hmoty ve smyslu různých modifikací, narušení a změn

⁸⁷ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 148.

⁸⁸ Tamtéž, s. 149.

⁸⁹ Tamtéž, s. 149.

napětí a energie. Přístup vědy ke hmotě rovněž odpovídá Bergsonově psychologické analýze pohybu, kde byl pohyb uvažován jako nedělitelný a souvislý – jinak řečeno je pohyb změnou kvality, a nikoliv jen změna polohy. Následující čtvrtá a poslední teze na to přímo navazuje.

Poslední teze má znění: „Skutečný pohyb je spíše změnou stavu než přesunem věcí“ Tímto výrokem Bergson završuje výsledky aplikace svojí originální metody intuice. Pomocí ní se Bergson snažil zmírnit rozdíl mezi v běžném chápání protikladnými pojmy – konkrétně jde pojem kvalit (či také počitků) a na druhé straně pojem pohybu. Jejich protikladnost spočívá zejména v již několikrát zmiňovaných aspektech. Počítky a kvality mají heterogenní povahu, jsou nedělitelné, jsou z hlediska měření nepřístupné, a nakonec jsme navyklí kvality ve formě počitků přisuzovat našemu vědomí. Na druhou stranu pohyby jsou většinou chápány jako homogenní, jsou za každé okolnosti dělitelné a tím pádem i měřitelné a rozlišitelné co do rozdílu směru a rychlosti a v poslední řadě jsme navyklí umísťovat pohyby do prostoru, kde probíhají nezávisle na nás. Tím však dostáváme dva světy odříznuté od jakéhokoliv společného jmenovatele, které spolu komunikují více méně díky náhodě – svět pohybů v prostoru je jedním a svět počitků s vědomím je druhým. Navíc předchozí výklad dokázal, že rozdíl mezi kvalitou a kvantitou je neredukovatelný a jejich vzájemná pozice je zcela dualistická. Rozdíl těchto dvou domén Bergson navrhuje vyřešit tím způsobem, že by dokázal předvést pohyby, jež by samy o sobě byly rovněž kvalitou. „Otázkou však právě je, zda skutečné pohyby mezi sebou vykazují pouze kvantitativní rozdíly, či zda samy nejsou kvalitou samotnou, vnitřně se takříkajíc chvějící a udávající rytmus vlastní existence často nevyčísitelným počtem okamžiků.“⁹⁰ Vzápětí dodává, že pohyby z hlediska mechaniky jsou pouze symbolickou abstrakcí, která umožňuje pohyby především efektivně pozorovat. Skutečný pohyb je však nedělitelným trváním. „Tyto pohyby jako takové jsou však nedělitelnými jednotkami, které zabírají určité trvání, předpokládají nějaké před a nějaké potom a spojují po sobě jdoucí časové okamžiky vláknem, jehož kvalita se obměňuje a které není nepodobné souvislosti našeho vlastního vědomí.“⁹¹

⁹⁰ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 151.

⁹¹ Tamtéž, s. 151.

Dualismus je důsledkem myšlení spočívajícím v představě o světě, která se řídí principem, že nestálé je nahrazováno stálým. V takovém případě se pak základem pro takový svět stává atom, jehož pohyb pouze spojuje jednotlivé sousledné polohy. Takové pojetí světa má však problematické důsledky – například dělení hmoty je přikládána absolutní hodnota, ovšem Bergson se na základě své teorie vnímání domnívá, že toto dělení patrně odpovídá především životní potřebě. Dalším dopadem absolutního dělení hmoty je pak rozlišování stavu našeho vědomí a vnější reality, která je na nás nezávislá. V důsledku toho pak věříme v existenci vnější reality, která je odlišná od našeho vnímání. Podle Bergsona však neexistují žádné odlišné a pro nás nezachytitelné reality, jež by se odehrávaly mimo naše vnímání. „Věřit, že existují reality odlišné od těch, které zaznamenáváme, znamená především uznat, že řád našich vjemů závisí právě na těchto realitách, a nikoli na nás.“⁹²

Klíčovým poznatkem zaprvé pro teorii vnímání a zadruhé pro teorii trvání je skutečnost, že trvání, jenž probíhá v našem vědomí má určitý rytmus, a rovněž že existují i trvání s jiným rytmem, než je ten náš. Důsledkem toho jsme zbaveni mnoha detailů a podrobností, jenž probíhají mimo možnosti zachycení pomocí našeho vědomí. „Trvání prožívané naším vědomím je trvání s určitým rytmem, na rozdíl od toho času, o kterém mluví fyzika a který je schopen v daném intervalu zahrnout libovolný počet jevů.“⁹³ Znamená to tedy, že neexistuje žádná realita, která by z principu nebyla dostupná našemu vnímání, nýbrž jsou to věci, které se pouze vymykají našemu rytmu vnímání.

Pro příklad Bergson uvádí červené světlo. To vykoná během jedné vteřiny zhruba 400 trilionů sousledných kmitů. Kdybychom si o tomto počtu kmitů chtěli udělat představu, museli bychom jednotlivé kmity od sebe oddělit tak, aby bylo naše vědomí schopné zachytit jejich sled. Potom bychom mohli říci, kolik tento sled rozdělený dle rytmu našeho vnímání trvá dní, měsíců nebo let. Představme si, že bychom disponovali vědomím schopným spatřit všech 400 trilionů okamžitých kmitů – celý úkon by zabral bezmála 25 000 let. Vněm červeného světla, který bychom zakoušeli po dobu jedné vteřiny, by se v rytmu našeho trvání mnohonásobně prodloužil.

⁹² Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 153.

⁹³ Tamtéž, s. 153.

V případě prostoru, který je nám z podstaty vnější, můžeme dělení provádět libovolně. Jeho stálost nám nechává možnost jej neomezeně dělit, to je jeho jedinečná vlastnost. To ovšem neplatí pro trvání. Bergson s apelem na hrubou smyslovou zkušenost poukazuje na to, že sami vnímáme sledy jevů odehrávající se kolem nás, které jsou mnohem rychlejší, než je střídání našich vnitřních stavů. Dle všeho je možné předpokládat, že se jedná o trvání, které není naše vlastní. Na druhou stranu se však nejedná ani o nějaké neosobní homogenní trvání, jenž by jen lhostejně plynulo mimo vše, co trvá. Bergson se zde vrací k závěrům Času a svobody, kde čtenáře spravil o původu trvání, jenž se týkalo výlučně našeho vlastního vnitřního života. Nyní však postupuje dále a říká, že neexistuje jen jedno trvání. V návaznosti na předchozí výklad tím míní, respektive to, že neexistuje jen jeden rytmus trvání, jenž je nám vlastní, ale je zde řada dalších trvání s různým rytmem. „Můžeme si představit řadu různých rytmů, pomalejších nebo rychlejších, které by poměřovaly míru napětí nebo uvolnění jednotlivých vědomí, a tím určovaly jejich místo mezi bytostmi.“⁹⁴ Již na předchozím příkladu s červeným světlem jsme mohli vidět, že výše napětí či uvolnění trvání je pro to, jak vnímáme realitu v celku podstatné.

V další návaznosti se dostáváme k tomu, jak teorie vnímání překonává rozdíl toho, jak vypadá hmotný svět kolem nás od způsobu, jak hmotný svět kolem nás vnímáme my sami. „V aktu vnímání jinými slovy zaznamenáváme cosi, co samotné vnímání přesahuje, aniž by se přitom hmotný svět podstatně lišil od představy, kterou o něm máme.“⁹⁵ Věci skutečně vnímáme v nich samotných, ale v jistém smyslu je nám naše vnímání opravdu vnitřní, neboť zhušťuje do podoby okamžiku mého trvání skutečnosti, jež by jinak byly rozprostřeny do podstatně většího množství okamžiků. „Mé vnímání je mi v jistém smyslu skutečně vnitřní, jelikož smršťuje do jediného okamžiku mého trvání to, co by se samo o sobě rozkládalo v nevyčísitelném množství okamžiků.“⁹⁶

Hmotný svět se nám sice jeví jako soubor oddělených jednotlivých věcí, ovšem ve skutečnosti tyto věci nejsou tak jasně odděleny od věcí v jejich okolí. Všechny věci v hmotném světě na sebe ustavičně působí a my sami jim přisuzujeme zdánlivě přesné ohraničení, jenž z nich tvoří nezávislé útvary. Naše vnímání je právě tím nástrojem, který z celku hmotného světa vykrajuje skutečnost pro nás. „Naše vnímání vlastně načrtává

⁹⁴ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 155.

⁹⁵ Tamtéž, s. 155.

⁹⁶ Tamtéž, s. 155.

tvar, který z nich (z předmětů hmotného světa) zbude. Vnímání se zastavuje tam, kam až dosahuje náš možný vliv na předměty a kde se o ně tedy přestávají zajímat naše potřeby.“⁹⁷ Vnímající jedinec tak zkrátka ustupuje praktickým potřebám života a kontinuální proud života libovolně dělí. Tato libovolná dělitelnost je tím, čemu rozumíme pod pojmem homogenní prostor.

4.6. Nutnost a svoboda

Do vnímání, jak již víme z předchozího výkladu, jistým způsobem zasahuje i naše paměť. Její působení má za následek to, že prodlužuje minulost do přítomnosti – respektive minulost je naší pamětí zhušťována a přítomnost je pak nejvíce zhuštěným stupněm naší minulosti. Hmota je ve svém okamžitém stavu ideálním a krajním stavem. S touto hmotou sice dokonale splývá naše čisté vnímání, nicméně je nezbytné zohlednit i aspekt podílu naší paměti, která naše vnímání neustále ovlivňuje. Díky paměti získáváme možnost odstupu od okamžitých reakcí na působení vnějších podnětů, což nás odvrací od nutnosti a otevírá prostor pro svobodné činnosti. Vzhledem ke stupni napětí trvání se pak určuje síla soustředění vnímání jedince a rovněž stupeň jeho svobody. Bergsonovými slovy řečeno: „Mezi hrubou hmotou a duchem, nejlépe vybaveným k přemýšlení, se tak rozkládají všechny možné úrovně paměťové intenzity neboli, což je vlastně totéž, všechny stupně svobody.“⁹⁸

⁹⁷ Bergson, H., *Hmota a paměť*. s. 156.

⁹⁸ Tamtéž, s. 166.

5. Shrnutí a závěr

Pokusila jsem se nastínit ucelený výklad teorie času, kterou Henri Bergson staví na představě času jako kontinuálním toku a označuje ho jako trvání. Trvání však není jen jedno nám vlastní, ale je jich nespočet, přičemž je možné mezi nimi pozorovat odlišně rychlé rytmy. Teorie trvání je podle mého názoru stěžejní pro pochopení Bergsonových děl a další témata jeho filozofie, jako například intuice a svoboda, na teorii času navazují. Na otázku této práce, tedy co znamená intuitivní svoboda, je proto podle mého názoru příhodné pohlížet právě z perspektivy teorie trvání. V raném díle *Čas a svoboda* Bergson trvání představuje především jako protipól vědecky pojímaného času, který je měřitelný a, zjednodušeně řečeno, ubíhá všem stejně rychle. Podle Bergsona se však jedná jen o jeden způsob pohledu na realitu. Jeho kritika času pojímaného z vědeckého hlediska směřovala především na převahu apriori užitečného pohledu na svět. Takovýto pohled nejenže generuje nesmyslné problémy, jako například otázku kauzality v rámci svobody lidského jedince, ale také se dotyčnému jedinci uzavírají další způsoby pohledu na realitu. Jedním takovým způsobem má být právě trvání, jehož smyslem je hájit pohled na život jako na tvořivý proud, kde je užitek jen jedním z mnoha možných výsledků. Čím více je člověk ochoten a schopen přemoci užitečné a praktické sklony rozumu, tím otevřenější je nejen k jiné podobě reality, ale i životu jako takovému.

K životu se tedy lze vztahovat ze dvou různých perspektiv, jež lze pojímat ve smyslu dvou životních řádů. Z jedné strany je orientován podle praktické činnosti, která je selektivní a má vést k efektivnějšímu způsobu jednání. Ze strany druhé naopak jde o překonávání důrazu na účinek a podněcuje otevřenost, odstup od jednání a jeho rozvíjení. K oběma těmto ohledům se lidské já vztahuje a funguje nepřetržitě mezi nimi. Domnívám se, že pohyb mezi těmito dvěma ohledy reality provádí jednající jedinec intuitivně. Pro objasnění připomenu příklad s mužem činu ze třetí části *Hmoty a paměti*, jehož předností byl právě pohyb mezi praktickou schopností jednat a rozhodovat se oproti zdrženlivé činnosti bádání ve vlastních vzpomínkách. V nepřetržitém pohybu, či jinak řečeno v trvání, mezi těmito dvěma principy vytváříme vzpomínky, které si z minulosti vybavujeme k přítomnému jednání v podobě zhuštěného trvání neboli intuice.

Toto pojetí dvou ohledů reality, v nichž se odehrává život, rovněž rozšiřuje pojetí svobody, které Bergson nastínil v *Čase a svobodě*. Stručně shrnuvše Bergsonovy závěry

z této knihy, její hlavní myšlenka k tématu svobody spočívala v nahlížení jedince na sebe sama jako na trvání, jako na tvůrčí tok. Na základě toho se pak ukáže, že jsme svobodní z naší vlastní podstaty. Jakub Čapek ve své interpretaci upozorňuje, že Bergson formuluje otázku po svobodě tak, že se ptá, kdy se svobodní cítíme.⁹⁹ Podle výkladu Času a svobody lze na tuto otázku odpovědět způsobem, že svobodní se cítíme tehdy, když sami sebe prožíváme jako trvání a vnímáme se jako vyvíjející se tvořivý celek. V navazující knize Hmota a paměť se však svoboda neodehrává jen v rámci vnitřního prožitku jedince, ale zasahuje i do jednání. Svobodní tedy jsme, když se pohybujeme mezi praktickou (jednající a omezující) a nepraktickou (rozšiřující se) perspektivou života. Pavel Kouba ve své interpretaci k Hmotě a paměti hovoří o svobodě jako o „schopnosti proti jednomu řádu postavit řád jiný a existovat mezi nimi.“¹⁰⁰ Odpověď na otázku, zda je intuice nezbytná pro svobodné jednání, by byla tedy zcela jistě kladná. Domnívám se, že podle výsledků Hmoty a paměti je svoboda výsledkem intuitivního pohybu mezi praktickým a nepraktickým životním řádem. Tyto dva řády se pak vzájemně pronikají, komunikují spolu a doplňují se.

⁹⁹ Čapek, J., Bergsonovo pojetí svobody, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*. Praha, Oikoymenth 2003, s. 87.

¹⁰⁰ Kouba, P., Pohyb mezi časem a prostorem, in: *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy*, s. 105.

6. Odkazy na literaturu

Bergson, H., *Čas a svoboda. O bezprostředních datech vědomí*. Přel. B. Jakovenko. Praha, Filosofía 1994.

Bergson, H., *Hmota a paměť. Esej o vztahu těla k duchu*. Přel. A. Beguivin. Praha, Oikoymenh 2003.

Bergson, H., *Myšlení a pohyb*, přel. J. Čapek, J. Fulka, J. Hrdlička. Praha, Mladá fronta 2003.

Bergson, H., *Vývoj tvořivý*. Přel. F. Pelikán – F. Žákavec. Praha, Jan Laichner 1919.

Barbaras, R., *Vnímání. Esej o smyslově vnímatelném*. přel. J. Fulka. Praha, Filosofía 2002.

Berkeley, G., *Esej o nové teorii vidění. Pojednání věnované principům lidského poznání*. přel. M. Hubová – M. Tomeček. Praha, Oikoymenh 2004

Čapek, J. (ed.), *Filosofie Henri Bergsona. Základní aspekty a problémy* Praha, Oikoymenh 2003.

Čapek, M., *Henri Bergson*. Praha, Nakladatelské družstvo Máje 1939.

Descartes, R., *Meditace o první filosofii*. přel. P. Glombíček – T. Marvan. Praha, Oikoymenh 2015.

Petrů, M., Hmota a paměť. Esej o vztahu těla k duchu. *Reflexe*, 27, 2005, č. 1, s. 115–120.

Tůma, P. V., Bergsonova filosofie ve světle dvojího smyslu života. *Reflexe*, 33, 2007, č. 2, s. 121–127.